

N. IORGA ȘI MAREA UNIRE (IV)

Gheorghe A. Știrbău

N. Iorga and the Great Union

Abstract

The period between 1916 and 1918 was the most important stage of Iorga's political activity.

At the beginning of the war, the historian and the politician followed the policy of the liberal government led by Ion I. C. Brătianu as a reliable guarantee for national unity.

Consecrating his entire life to the Roumanians fight for national unity, N. Iorga suspended the activity of the Democratic Nationalist Party putting in jeopardy his future political career.

He believed in the victory of the Romanian's cause victory even when it seemed impossible to achieve it.

His parliamentary activity was completed with a scientific and journalist work. "Neamul Românesc" was the most read newspaper during the war.

N. Iorga published works of national and universal history in English, French, Italian and Russian and has supported the idea of Romanian unity in front of western allies.

Key words: *Nicolae Iorga, The Great Union, Nationalist Democratic Party, Works War I, national policy*

Cuvinte cheie: *Nicolae Iorga, Marea Unire, Partidul Naționalist Democrat, Primul Război Mondial, politica națională*

Discursul a fost răspândit de oficialități în toate localitățile țării, a fost trimis telegrafic în străinătate ca o expresie a „hotărârii nezgduite de a merge până la sfârșit în îndeplinirea onestă și curajoasă a unei datorii de onoare”¹. S-a cerut marelui orator să accepte unele modificări „mai ales în ce privește citirea adâncilor și duioaselor cuvinte”² ale domnitorului Gheorghe Ștefan care, îndemnat să părăsească țara, el va replica: „Mai bine să ne mănânce câinii pământului acestuia decât să găsim fericirea, liniștea și binele în granițele străinului dușman”³. Această modificare i s-a cerut deputatului naționalist-democrat nu numai de către primul-ministru, dar și de către ministrul de Război Vintilă Brătianu, care îl înștiința de intenția guvernului de a trimite o parte a populației și armatei (a cercetașilor) în Rusia. Deși ideea era „o disperată și lașă concepție” contra căreia „a luptat cu cea mai firească indignare”⁴, marele istoric acceptă scoaterea pasajului din discurs. Acest fapt demonstra crezul lui N. Iorga conform căruia tot ce ar afecta coeziunea internă, condiție a desăvârșirii unității politice, trebuia eliminat și nu reprezenta un compromis prea mare.

¹ N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, vol. III, București, 1981, p. 149.

² *Ibidem*; idem, *Pagini alese*, vol. II, București, 1965 p. 449.

³ Idem, *O viață de om*, III, p. 149.

⁴ *Ibidem*.

Cuvântarea a fost publicată integral în *Neamul Românesc*, ziar ce apărea pe cheltuiala statului într-un tiraj de 5.000 de exemplare pentru a se distribui soldaților. Discursul a produs o adâncă emoție în rândul armatei române: „Acolo, într-un cotlon al tranșeelor, un camarad citea, cu glasul înecat de plâns, îndemnul lui Iorga de a nu se lăsa cotoșiți de îndoială, de a crede cu tărie în biruința finală a dreptății nației noastre”⁵.

Prin articolele și cuvântările publicate în ziarul său, N. Iorga căuta să mențină moralul ridicat al trupelor și al populației⁶. Conștient de necesitatea și importanța cuvântului său scris sau rostit din acel moment pentru întreaga populație și armată, el va constata că, în sfârșit, sosise timpul când vorbele sale „nu se mai pierdeau în vânt, în mijlocul unei societăți ușurate și fiecare cu fiecare rând era urmărit cu frângere de inimă”⁷.

Iorga devenise „un interpret al stării de spirit a soldaților”⁸. El a știut și a reușit „cu răbdare, stăruință și elan” să întărească credința în triumful cauzei românești în momentul cel mai greu al războiului, „când sufletul mulțimii era pustiit de cuvântul deznădejdiei și „în ciuda zâmbetelor ironice care fluturau pe buzele înțelepților zilei”⁹.

Discursul din 14 decembrie 1916 a produs o vie emoție printre cititorii gazetelor din țările Antantei și S.U.A. unde a și fost publicat. De la Paris, istoricul american Herbert Adams Gibbons îl înștiința pe N. Iorga: „Vreau să știți că, cuvintele dumneavoastră au fost larg citite în Franța și au făcut mult bine aici. Mulți din noi ne dăm seama cât a suferit România și că aceste nenorociri nu se datorează nicidecum lipsei de curaj, fie de nepricepere a armatei române. Cuvintele d-voastră respiră spiritul unei speranțe de neînfrânt și ați câștigat o uriașă simpatie și înțelegere departe de țara d-voastră, în Franța”¹⁰.

Publicarea cuvântării din decembrie 1916 nu a constituit singura apariție în presa occidentală și americană a profesorului N. Iorga în perioada războiului. Articolele sale au fost publicate în ziare și reviste de prestigiu din Marea Britanie precum *The New Europe*, patronat de Seton-Watson, sau *Daily Review of the Foreign Press*, editată chiar de Foreign Office. La Paris, sub îndrumarea lui Charles de la Rancière, director al Departamentului Imprimeriilor Statului francez, apărea volumul **Pages roumaines** ce cuprindea articole preluate din *Neamul Românesc*¹¹. Marele istoric era recunoscut de opinia publică europeană și americană ca „animatorul destinului românești” care prin scrisul său dovedea „respirația robustului său optimism”¹².

Adversarii guvernului liberal, cunoscând atitudinea favorabilă față de Brătianu a istoricului din anii războiului, nu s-au ferit să-l considere deopotrivă vinovat pentru înfrângerea temporară¹³. N. Iorga însă nu se „înconvoaie în fața dezastrului militar”¹⁴,

⁵ Pamfil Șeicaru, **N. Iorga**, București, 1990, p. 62.

⁶ Sterie Diamandi, **Galeria oamenilor politici**, Editura Geza, p. 168.

⁷ N. Iorga, **op.cit.**, p. 155.

⁸ Pamfil Șeicaru, **op.cit.**, p. 62.

⁹ Sterie Diamandi, **op.cit.**, p. 168.

¹⁰ *apud* Petre Țurlea, **O viață pentru poporul românesc**, București, p. 76. Aprecierea era cu atât mai importantă cu cât venea de la un viitor consilier al delegației S.U.A. de la Conferința de Pace de la Paris din 1919, post unde putea influența hotărârile în sensul dorit de România. Idem, **N. Iorga în viața politică a României**, București, 1991, p. 112.

¹¹ **Ibidem**, p. 78.

¹² N. Iorga, **Opera-Omul-Prietenii**, ediție Valeriu Râpeanu, Editura Artemis, 1992, p. 83.

¹³ Zigu Ornea, **Nicolae Iorga în 1916-1918**, în *România literară*, nr. 33 din 20 august 1997,

crezând cu tărie în victoria finală: „S-a pierdut bătălia, nu s-a pierdut războiul”, considera marele istoric¹⁵. În spiritul acestei credințe și convins de necesitatea efortului comun al tuturor forțelor politice pe altarul intereselor naționale și pentru evitarea oricăror manifestări politicianiste, el suspendă încă din septembrie 1916 activitatea P.N.D.¹⁶

Încetarea temporară a activității Partidului Naționalist Democrat, care i-a permis și disocierea de A.C. Cuza, a cărui activitate turbulentă și antiguvernamentală era în contradicție flagrantă cu concepția marelui istoric, „a suspendat rostul lui de om politic”¹⁷, amenințându-și grav cariera politică.

În timpul refugiului de la Iași, N. Iorga „a fost călăuza neînfricăată în credința victoriei finale”¹⁸, iar ziarul său, *Neamul Românesc*, „foaie a conștiinței naționale luptătoare”¹⁹. Periodicul marelui savant a devenit unul din cele mai importante publicații din spațiul public românesc ajungând la tirajul „amețitor de 2500 de exemplare”²⁰. *Neamul Românesc*, în acești ani foarte foarte grei pentru destinul României, era citit cu însuflețire de populația civilă și de armată în toate zonele țării unde putea pătrunde, întreținând speranța în victoria finală. În paginile ziarului său, Iorga a susținut politica guvernului, atitudine izvorâtă nu din meschine interese personale ci „pur și simplu, convingerea marelui savant s-a întâlnit fericit cu aceea promovată de guvernul Ionel Brătianu”²¹.

În țară sau în străinătate, avea să sublinieze ziaristul Pamfil Șeicaru, „scrisul său militant a tulburat continuu, a mobilizat uri sectare și înrolând devotamente, dar nu a îngăduit indiferență”²².

Activitatea desfășurată în acele luni de maximă încordare națională a demonstrat pentru N. Iorga că istoricul adevărat „nu trebuie numai să cunoască istoria, ci să facă istoria trăită de el”²³. Pentru aceasta, ca „un pedagog al regăsirilor noastre”²⁴ coboară în mijlocul realităților, participă activ la viața publică, parlamentară unde militează pentru solidaritatea întregii clase politice românești. Condamna de la tribuna Camerei și în paginile ziarului *Neamul Românesc* tradarea care „era pretutindeni în mijlocul nostru”²⁵ dovedindu-se „un stâlp al libertății și demnității naționale”²⁶. El a continuat să creadă ca nimeni altul în schimbarea radicală a situației de pe întreg frontul de răsărit, în victoria finală a Antantei. Această credință de neclintit în victoria Triplei Înțelegeri era împărtășită de Iorga în orice întâlnire cu numerosul public care îi asculta conferințele în sălile de curs sau în aula universității ieșene.

p. 1.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Petre Țurlea, *N. Iorga în viața politică a României*, p. 112.

¹⁷ Zigu Ornea, *op.cit.*, p. 1.

¹⁸ N. Iorga, *Opera...*, p. 78.

¹⁹ *apud* Zigu Ornea, *op.cit.*, p. 1.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ N. Iorga, *O viață de om*, vol. III, p. 162.

²⁶ Edgar Papu, *N. Iorga. Eroul*, în N. Iorga, *Opera-Omul-Prietenii*, p. 8.

El își relua astfel menirea de profesor „care ajunsese acum să aibă un sens mai înalt ca oricând”. În acele momente, cuvântul său ascultat cu interes la universitate „avea să întregască ceea ce zilnic spunea scrisul de durere și speranță”²⁷. Conferințele sale analizau aspecte fundamentale ale istoriei țărilor inamice, Austro-Ungaria și Germania, prin care încerca să distrugă mitul superiorității și invincibilității acestora. El prezenta publicului ascultător „felul cu totul întâmplător și neorganic în care se alcătuisese o Austrie în care se putea desface ușor în bucățelele acelei înghețări”²⁸. De asemenea, în ciclul de conferințe **Cuget și faptă germană**, N. Iorga încerca să demonstreze compatrioților săi, în mintea cărora Germania „apărea ca un concept absolut unitar”, „bloc de putere nezguduit din evul mediu și până în contemporaneitate” sau „curent de voință pe care nimic n-ar fi putut-o opri în revărsarea ei”, că aceasta reprezenta „lupta dintre cele două tendințe de minte și pumn care se înfruntă necondiționat în viața unui popor de o mare complexitate sufletească în care îndrăzneala cugetării abstracte alternează cu supunerea necondiționată unor autorități de ce mai multe ori venite din străinătate sau coapte după modele străine”²⁹.

Vizitele la Iași, noua capitală a României din anii ocupației militare din 1916-1918, ale unor reprezentanți din țările Antantei precum ministrul Belgiei, Vandervelde, „cu figura de vechi savant aplecat asupra hârtiilor sau eprubetelor lui”, „țeposul Albert Thomas, ministrul munițiilor franceze, gata să-l îmbrățișeze pe regele Ferdinand cuprinzându-l cu buna energie prietenoasă a brațului său de plebeian luptător” și o delegație mixtă americană formată din intelectuali și militari, atent urmărite și analizate de N. Iorga, dovedeau că „nu luptăm singuri pe frontul supremelor eforturi”³⁰. Prezența acestora, considera savantul, făcea să intre „o rază de lumină în temnița noastră îngustă și întunecată duhnind a mormânt”³¹.

N. Iorga s-a aplecat cu atenție și responsabilitate asupra propagandei românești în străinătate, pentru recunoașterea drepturilor istorice ale României asupra teritoriilor locuite de români în Austro-Ungaria, iar în ultimele luni ale războiului și asupra Basarabiei, aflată până atunci sub stăpânire țaristă³². La solicitarea librăriei Hachette, din îndemnul ministrului francez Stephen Pichon, el va scrie o nouă istorie a românilor pe scurt, în care demonstra „dreptatea cauzei pentru care ne istovim să prezinte titlul cultural al existenței și al cererilor noastre”³³.

Revendicările noastre erau susținute de dezvoltarea unei civilizații proprii, unitare pentru toți românii din întreg spațiul românesc, iar la baza acestei „lungi opere de vitalitate națională, stăteau calitățile constructive ale țaranului român”³⁴. Vitalitatea țărănească își pune amprenta asupra nemăsuratei puteri de refacere „a acestui neam de atâtea ori călcat în picioare”³⁵. În spiritul acestor idei, în acele momente apăsătoare ale istoriei războiului de reîntregire națională, el vedea că „semnele de încredere apăreau, fără ca din Apusul de care ne legasem, să nu fi venit încă primii mângâietori și soli ai

²⁷ N. Iorga, **O viață de om**, vol. III, p. 173.

²⁸ **Ibidem**.

²⁹ **Ibidem**; *Neamul Românesc*, an XII, nr. 20 din 23 ianuarie 1917.

³⁰ N. Iorga, **op.cit.**, p. 160.

³¹ **Ibidem**.

³² Petre Țurlea, **O viață pentru poporul românesc**, p. 77-78.

³³ N. Iorga, **O viață de om**, vol. III, p. 158.

³⁴ **Ibidem**.

³⁵ **Ibidem**, p. 169.

biruinței comune”³⁶.

Pentru a da acestei acțiuni eficiența de care era nevoie, N. Iorga a îmbinat menținerea și întreținerea relațiilor cu mari personalități culturale și politice din Europa Occidentală și S.U.A. care prin cuvântul lor puteau influența hotărârile viitoarei conferințe de pace, cu publicarea unor lucrări de istorie românească în principalele limbi de circulație universală. Marele patriot a avut în vedere istoria provinciilor românești aflate sub dominația Imperiului Austro-Ungar și aflate în centrul revendicărilor noastre naționale. După **Histoire de roumains de Transilvanie et Hongrie**, apărută în 1915-1916, va publica în 1917 lucrările **Droits nationaux et politiques des Roumains dans la Dobrogea, Histoire des Roumains de Bucovine à partir de l'annexion autrichienne (1775-1914)**, iar în 1918, **Continuitatea spiritului românesc în Basarabia**³⁷. Totodată, savantul a luat inițiativa de a publica o serie de lucrări științifice despre relațiile României cu țările Antante de-a lungul timpului, demonstrând că aceste legături nu erau impuse doar de diplomația războiului, ci ele aveau legături adânci în istoria lor comună. Pe această linie se înscria publicarea în 1917 a lucrării **Relations des Roumains avec les Alliés**, unde autorul are în vedere și continuitatea și vechimea acestor legături³⁸. Lucrările publicate de N. Iorga în această perioadă, deși „unele motivate politic, sunt valoroase și interesante”³⁹. El nu a făcut rabat de la adevărul istoric, ținta politică propagandistică fiind dată de contextul internațional în care îl rostea.

Conferințele ținute în aula universității ieșene despre specificul dezvoltării politice, economice, culturale ale Germaniei de-a lungul istoriei au fost publicate în 1918, într-un volum intitulat **Cuget și faptă germană**. Istoricul pune în antiteză „măreția și idealismul filosofiei germane”⁴⁰ cu acțiunile politice și militare ale Imperiului German care declanșase „cea mai irațională acțiune militară”⁴¹. N. Iorga considera că aceasta reprezenta confruntarea cea mai autentică „între spirit, gândire, bun simț și putere”, dominantă a spiritului german, „de o rară și puternică complexitate”⁴². În **Originea și dezvoltarea statului austriac: zece lecții făcute la Iași în 1917**, lucrare apărută în 1918, istoricul susținea ideea că formarea statului și imperiului austriac „s-a produs într-o manieră conjuncturală oricare, aproape fără nici o evoluție organică”⁴³. Nici un stat din Europa, sublinia N. Iorga, nu fusese atât de important pentru papalitate precum Imperiul Habsburgic, încât aceasta a fost cu ochii pe Viena în ultimii 500 de ani, intervenind în favoarea lui când simțea că poziția sau caracterul catolic al domeniilor habsburgice erau amenințate⁴⁴.

Ziarul *Neamul Româneasc*, de sub conducerea savantului, a analizat periodic

³⁶ **Ibidem**.

³⁷ Barbu Theodorescu, N. Iorga, București, 1968, p. 248-269; Petre Țurlea, **op.cit.**, p. 77; idem, N. Iorga în viața politică a României, p. 77; N. Iorga, **op.cit.**, p. 108-109; idem, **Supt trei regi**, București, 1932, p. 160.

³⁸ Nicolas M. Nagy-Talavera, N. Iorga. **O biografie**, traducere de Mihai-Eugen Avădanei, prefață de Kurt W. Treptow, București, 1999, p. 189.

³⁹ **Ibidem**, p. 179.

⁴⁰ **Ibidem**.

⁴¹ **Ibidem**.

⁴² **Ibidem**.

⁴³ **Ibidem**.

⁴⁴ **Ibidem**.

evoluția și tendințele politice din Germania și Austro-Ungaria. Pentru acesta, în acel moment, Austro-Ungaria era „un imperiu de muzeu și de veche garderobă”⁴⁵. Înfrumându-și cititorii despre urcarea lui Carol I pe tronul Dublei Monarhii, Iorga preciza că proaspătul monarh domnea „într-un bătrân stat care se luptă ca din putregaiul lui să nu răsără energice state nouă”⁴⁶.

N. Iorga a analizat specificul politicii de înarmare a Germaniei, în preajma dar și în timpul războiului, insistând asupra efortului acesteia în domeniul naval care să contrabalanseze decalajul față de Marea Britanie. Era convins că, în ciuda uriașului efort depus, construirea unei flote navale care să concureze Anglia era imposibil de realizat: „și mai e un lucru pe care Germania nu-l poate distruge cu toate fulminațiile oratorice ale bietului Bethman[...]. O flotă cum britanicii n-o au și nu o vor avea niciodată”⁴⁷. Marele specialist în istorie universală a criticat politica „jocului cu revoluția”, în interiorul cât și în exteriorul Germaniei. Era de părere că apelul politicienilor germani la socialism, la „întrebuințarea sentimentului popular pentru scopurile lor meschine e o politică veche”, atenționând însă că „jocul pe care-l fac” era unul periculos pentru că „mișcările odată provocate nu ascultă decât logica lor proprie și nu voința celor care le-au provocat”⁴⁸. Politicienii germani trebuiau să știe că „istoria nu va ierta niciodată, în tendințele lor totuși grandioase, Asiriile vechi sau moderne, păgâne sau atât de evlavios creștine ca Germania”⁴⁹. Deputatul de Prahova își exprima, totodată, încrederea că după acea tristă experiență, guvernele care se vor succeda, vor trage toate învățămintele folositoare pentru ca germanii să redevină acel popor „al cărui inimă a fost comoară de iubire, al cărui mijloc de acțiune a fost simpatia universală pentru orice se face bun și nobil în omenire”⁵⁰.

N. Iorga afirma că istoria, ca un judecător imparțial, judecă fiecare putere politică după aportul pe care și l-a adus pe plan intern și extern la progresul general al societății umane. Istoria națională apreciază „orice putere politică după binele pe care l-a adus acelui neam; istoria universală care este conștiința în veșnic mers al lumii, o judecă după binele pe care, pe lângă răul neapărat și deci scuzabil, l-a adus omenirii întregi”⁵¹.

Prin scrierile sale de popularizare a istoriei, culturii și civilizației românești, N. Iorga se alătura diplomației în vederea susținerii cu argumente științifice incontestabile a revendicărilor noastre teritoriale. Opera marelui patriot pătrundea în state unde diplomația românească nu performa sau își făcea foarte palid simțită prezența, precum era cazul S.U.A.

Lucrările de istorie și civilizație românească îi erau solicitate istoricului atât de diplomației români acreditați în capitalele europene, cât și de oameni de cultură, militari, politicieni din statele aliate. Impresionat de succesul primei ediții a istoriei pe scurt a românilor, apărută la editura Hachette din Paris, dramaturgul și scriitorul francez îi mulțumea anticipat savantului român: „voi fi mândru că am putut contribui la

⁴⁵ N. Iorga, **Două imperii**, în *Neamul Românesc*, an XII, nr. 49, 25 august 1917.

⁴⁶ Idem, **Noul împărat austriac**, în *Neamul Românesc*, nr. 12, 15 ianuarie 1917.

⁴⁷ Idem, **Hotărârea Germaniei**, în *Neamul Românesc*, nr. 68, 12 martie 1917.

⁴⁸ Idem, **În lăuntru Germaniei. Jocul cu revoluția**, în *Neamul Românesc*, nr. 68, 12 martie 1917.

⁴⁹ Idem, **Două imperii**, în *Neamul Românesc*, nr. 49, 25 august 1917.

⁵⁰ **Ibidem**.

⁵¹ **Ibidem**.

înzestrarea Franței cu o istorie a românilor apărută cu un nume ca al dumneavoastră”.⁵²

Marele istoric român continuă să scrie lucrări despre relațiile României cu țările Antantei de-a lungul istoriei. După publicarea unei lucrări generale în limba franceză a relațiilor cu Antanta, intitulată **Relation des Roumaines avec les Alliés**, în 1917, savantul se va ocupa în mod special de relațiile cu fiecare stat membru al alianței. În acest sens, va traduce și publica în limbile franceză și engleză, la Iași în 1918, **Histoire des relations entre la France et les Roumains** și **Histoire des relations Anglo-Roumains**⁵³ în prefața căreia, autorul își exprima speranța că Anglia ca și cea mai mare parte din lume va onora sacrificiile făcute de patrusprezece milioane de români pentru cauza comună⁵⁴.

Relațiile cu Rusia au constituit un capitol important al preocupărilor lui N. Iorga. El va publica în limba franceză, la Iași, în 1917, **Histoire des relations russo-roumaines**.

Lucrările publicate în acești ani despre istoria relațiilor cu statele membre ale Triplei Înțelegeri depășeau sfera unor simple broșuri de popularizare și propagandă dovedind calibrul unui mare istoric. N. Iorga nu a făcut rabat de la rigoarea științifică. Citind **Historie des relations russo-roumains**, Pamfil Șeicaru considera analiza lui Iorga „incontestabilă”, exprimându-și dorința ca această carte să devină manual în România⁵⁵. Aplecându-se mai târziu asupra concluziilor din lucrarea consacrată relațiilor româno-ruse care au fost din plin confirmate de realitate, istoricul i-a declarat lui Pamfil Șeicaru: „Evenimentele au dovedit că aveam dreptate”. Prin aceste concluzii, aprecia marele istoric, „nu politicianul a fost răzbunat, ci istoricul. Nu categoria de politicieni tributari prezentului imediat”⁵⁶. Ziaristul, care îl cunoștea foarte bine pe Iorga, nu a fost surprins de afirmația istoricului, concluzionând că tocmai „această supremație a istoricului asupra politicianului făcea dificilă luarea în serios a activității politice a lui N. Iorga”⁵⁷. Ambasadorul Italiei în România, Carlos Fasciotti considera lucrarea **Historie des relations russo-roumains**, în afara unei opere de propagandă, folositoare cât se poate de mult în contextul respectiv, „o operă peste măsură de meritorie, de dreptate și patriotism”⁵⁸.

De asemenea, lucrarea **Droits nationaux et politiques des roumaines dans la Dobrodgea** a stârnit un viu interes în rândurile gazetarilor, specialiștilor și ale politicianilor. Același ambasador al Italiei, după lecturarea noii cărți, îi ura istoricului să scrie o istorie a tuturor românilor care să fie „o oglindă fidelă a acestor principate

⁵² **Scrisori către N. Iorga**, ediție îngrijită de Petre Țurlea, vol. V, București, 1996, p. 204; Petre Țurlea, **N. Iorga în viața politică a României**, p. 110.

⁵³ Nicholas M. Nagy-Talavera, **op.cit.**, p. 168-169; Petre Țurlea, **O viață pentru poporul românesc**, p. 77.

⁵⁴ **Ibidem**.

⁵⁵ **Ibidem**.

⁵⁶ *Apud* N. Iorga, **O viață de om**, vol. II, p. 252; Nicholas M. Nagy-Talavera, **op.cit.**, p. 169; Pamfil Șeicaru, **op.cit.**, p. 62. Savantul își amintește că atunci când ambasadorul le-a cerut diplomaților ruși păreri despre lucrarea sa relativă la relațiile ruso-române, aceștia au afirmat că lucrarea ar fi fost scrisă „din punctul de vedere al românilor”. Istoricul a replicat atunci: „Mă întreb ce-ar fi spus dacă aș fi scris cu adevărat din punct de vedere al românilor”. N. Iorga, **Memorii**, vol. I, p. 319.

⁵⁷ Pamfil Șeicaru, **op.cit.**, p. 83-84.

⁵⁸ Petre Țurlea, **Nicolae Iorga în viața politică**, p. 108-109.

danubiene ale trecutului care prin statutul lor de dincoace de Carpați au pregătit sosirea României Mari de mâine”⁵⁹. De la Moscova, consulul general al României îl anunța pe marele savant că a reușit să traducă în limba rusă **Historire des relations russo-roumains** și **Droits nationaux et politiques des roumaines dans la Dobrodgea** ca „să provocăm în cercurile politice ruse un curent de opinie mai favorabil României”⁶⁰. Amiralul Bârseanu de la Comandamentul Marinei îl înștiința pe Iorga că Emanoil Miloș, colonel rus, viitor profesor de istorie militară la Academia Navală din Petrograd, îi solicita o carte de istorie a românilor⁶¹.

Volumele trimise de marele istoric în străinătate i-au adus numeroase scrisori de mulțumire și de apreciere asupra valorii scrisului său. Printre numele care i-au adus mulțumiri s-au numărat: contele Saint-Aulaire, ministrul Franței, Legația Spaniei precum și cea a S.U.A. condusă de Charles Vopicka. Ambasadorul american aprecia în mod deosebit și articolele publicate în *Neamul Românesc*⁶².

N. Iorga a fost un admirator constant al democrației și al civilizației americane. Aprecia foarte mult momentul intrării S.U.A. în război, că va modifica situația de pe cele două fronturi de luptă și va înclina balanța victoriei de partea Antantei. Evoluția evenimentelor militare au confirmat previziunile savantului. De asemenea, el considera că marea democrație americană urmărea „arbitrarea și stabilirea unei păci eterne”⁶³. Admirația sa se răsfrângea și asupra președintelui american Wilson pe care îl considera „un academician vestit”⁶⁴.

N. Petrescu-Comnen, reprezentantul României la Berna, solicita în mod imperios lui N. Iorga în august 1917 să-i trimită articole despre istoria Dobrogei și a Transilvaniei pentru a fi publicate în reviste elevețiene și franceze deoarece „stăpânii noștri au neglijat chestiunile propagandei în Apus. Suntem datori să îndeplinim această lipsă cu umilele noastre puteri”⁶⁵.

Între 1917-1918, articolele marelui istoric vor fi publicate în Marea Britanie, la Londra, în revista *The New Europe* și în *Daily Review of the Foreign Press* editată de Foreign Office, consemna Marcu Beza⁶⁶.

Eforturile lui N. Iorga de susținere a cauzei comune a Aliatilor vor fi apreciate de toate statele Triplei Înțelegeri, dar mai ales în Franța, unde la sfârșitul războiului, la inițiativa lui Robert de Fleurs, va fi decorat cu Legiunea de Onoare⁶⁷. În aprilie 1918, Charles de la Roncière, director al Imprimeriilor Statului Francez, publica volumul **Pages roumains**, ce reunea articole publicate în *Neamul Românesc* despre participarea Romniei la Primul Război Mondial și relațiile cu țările Antantei⁶⁸. Sub patronajul serviciului de propagandă francez era editată la Paris, în 1918, **Histoire des**

⁵⁹ *Apud* Barbu Theodorescu, **op.cit.**, p. 258; Petre Țurlea, **op.cit.**, p. 109.

⁶⁰ *Apud* Petre Țurlea, **O viață pentru poporul românesc**, p. 78.

⁶¹ **Scrisori către N. Iorga**, vol. V, p. 205.

⁶² Nicholas M. Nagy-Talavera, **op.cit.**, p. 179; Petre Țurlea, **N. Iorga în viața politică a României**, p. 209; Barbu Theodorescu, **op.cit.**, p. 218-268.

⁶³ *Neamul Românesc*, an XIII, nr. 37, 16 octombrie 1918.

⁶⁴ **Ibidem**.

⁶⁵ Petre Țurlea, **O viață pentru poporul românesc**, p. 79; Barbu Theodorescu, **op.cit.**, p. 254-268.

⁶⁶ **Ibidem**.

⁶⁷ N. Iorga, **O viață de om**, vol. III, p. 198.

⁶⁸ **Ibidem**, p. 192.

relations entre la France et les Roumains, cu o prefață de Charles Bèmont.

La 27 octombrie 1916, N. Iorga era informat, printr-o scrisoare expediată de istoricul englez R.W. Seton-Watson în legătură cu apariția revistei *The New Europe* care se dovedea a fi o tribună de afirmare a principiului naționalităților, principiu care va sta la baza reconstrucției noii Europe postbelice⁶⁹. Istoricul englez îi solicita colaborarea, considerându-l persoana cea mai îndreptățită să prezinte realitățile din România. Acceptând colaborarea la *The New Europe*, Iorga ținea să menționeze că, în ciuda eforturilor făcute de români, nu se reușise „să se împiedice iureșul german furios și lacom de pradă și răzbunare, când capitala noastră e pierdută și câmpia valahă copleșită de hordă de jefuiesc totul luând femeilor ultimele rezerve de hrană pentru copii”⁷⁰. Istoricul român își exprima speranța că ajutorul aliaților va suplini lipsurile noastre, iar românii, printr-o mobilizare exemplară, vor elibera teritoriul pierdut dobândindu-și astfel un loc binemeritat în Europa postbelică: „că doar mijloacele le-au lipsit, că românul a fost același ca și în trecut, că nu regretăm nimic din ce-am dat și că sperăm în ceea ce ni se cuvine”⁷¹.

Bogata activitate publicistică de susținere a intereselor naționale ale României îl plasa pe N. Iorga ca cel mai important formator de opinie din perioada războiului. A reușit această performanță deoarece el a fost în același timp un martor, fin observator și un participant activ al evenimentelor care i-au permis să tragă concluzii. Să facă observații pertinente, să caute soluții pe care a știut cu măiestrie să le prezinte factorilor politici și opiniei publice. Marele istoric a reușit să pună problemele în ordinea priorităților pentru a depăși impactul greu al înfrângerii militare din primele luni ale războiului.

Ridicarea moralului populației și a armatei era o condiție primordială a refacerii generale. Situația din Iași și din Moldova ridica serioase probleme pe toate planurile: economic, militar, social, politic care-și așteptau răspunsurile și rezolvările urgente. În Iași, rușii se comportau „aproape ca niște stăpâni”⁷². Comportamentul acestora făcea ca marea urbe moldavă să rămână „atunci ca o capitală de gubernie rusească, decât ca al doilea în însemnătate istorică din orașele României în lupta pentru drepturile și viitorul ei”⁷³. Pe străzile principale, în centrul celei de-a doua capitale a României, în fiecare zi se vedeau „greoaie cete cenușii, mișcate ca bătaia vântului, în ritmul unor încete cântece rătăcite, ale rușilor”⁷⁴.

Aceste „cete cenușii” ale armatei țariste evitau orice contact cu societatea românească „cu o îndăjire plină de dispreț”⁷⁵. Indiferența vădit afișată dovedea că „nu-i interesa nici o informație ce privise la neamul băștinaș, nu-i interesa pe aceștia oaspeți orgolioși”⁷⁶.

De Sfântul Nicolae, patronul spiritual al țarului, serviciul religios s-a desfășurat la catedrala mitropolitană din Iași, „înaintea unor credicioși în mântăi de oaste și în limba

⁶⁹ Petre Țurlea, **N. Iorga în viața politică a României**, p. 113.

⁷⁰ Cornelia Bodea, Hugh Seton-Watson, **R.W. Seton-Watson și românii (1906-1920)**, vol. I, București, 1988, p. 420.

⁷¹ **Ibidem.**

⁷² N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 234.

⁷³ **Ibidem.**

⁷⁴ **Ibidem.**

⁷⁵ **Ibidem.**

⁷⁶ **Ibidem.**

slavonă, de clerici care întovărășeau oștile”⁷⁷.

Atitudinea rușilor din capitala Moldovei afecta profund întreaga populație, ofițerii români aflați în permisie „erau așa de zguduți încât, la întâia lor întâlnire lacrimile le veneau în ochi și un plâns nervos îi zguduia când încercau să găsească expresii pentru nespusa lor durere și jigniri”⁷⁸.

Condițiile grele din Moldova, determinate de creșterea populației într-un spațiu restrâns, iarna extrem de aspră, scăderea dramatică a rezervelor de hrană, insuficiența măsurilor de igienă publică duceau la izbucnirea unei puternice epidemii de tifos exantematic care a provocat moartea unui număr mare de civili și militari. Referindu-se la acest tragic aspect, N. Iorga, exagerând poate, dar foarte contrariat de aroganța aliaților noștri de la răsărit, avea să noteze că tifosul a fost luat de la ruși „deprinși de acasă de a rezista la contaminări” și începuse „a secera între aceia cari aveau sub uniformă lor ca o făină de păduchi, agenți ai contagiunii”⁷⁹.

În acel „ocean al deznădejdi” mari personalități care au disprețuit pericolele încercând și reușind să se facă utili celor mulți aflați în suferință. Printre acestea, amintea marele patriot, se numărau regina Maria, George Enescu, care „cu vioara-i minunată la subțioară” alina durerea răniților din spitale. Mărioara Ventura care „în astfel de ceasuri grele își adusese aminte care este patria sa”⁸⁰.

Deputatul de Prahova a observat și a analizat cu atenție și atitudinea armatei, de la soldat până la generalii din Marele Cartier General. Pe strada Lăpușneanu, observa savantul, defilau zilnic ofițeri în concediu dar și „alții care găseau mijlocul de a fi totdeauna în concediu”⁸¹. În vâltoarea acestei mișcări generale, armata română începea să-și deruleze programul complex de refacere pentru viitoarele campanii, sub comanda fermă a Marelui Cartier General unde „veghea o voință a generalului Prezan, devenit șeful armatei din voința regelui care se încheia în chinurile conștiinței sale hotărâr să meargă până la capăt și răspunzând la orice obiecții cu mistica siguranță că totuși țintele puse înaintea vor fi atinse”⁸².

Încrederea lui Iorga în reușita programului de refacere a oștirii române era întărită și de prezența misiunii militare franceze condusă de generalul Berthelot: „Era o reconfirmare și priverileștea zilnică a generalului Berthelot pe frumosul lui cal de război”⁸³.

Ziarele din străinătate care erau aduse la Iași lui N. Iorga „pentru cenzură” informau cititorii despre tot ce se petrecea în teritoriul românesc ocupat, despre acea „atitudine detestabilă a unei părți dintr-o lume care nu fusese crescută național”, despre „hohotele de râs ale mizerabililor pentru care dezastrul național reprezenta o adevărire de profeții mai vechi, un fel de satisfacție pentru înțelepciunea lor mai ascuțită”⁸⁴.

Refacerea armatei române la nivelul exigențelor acestui război presupunea, pe lângă o pregătire tactică, asigurată acum de misiunea militară franceză condusă de

⁷⁷ **Ibidem.**

⁷⁸ **Ibidem**, p. 235.

⁷⁹ **Ibidem**, p. 234; I.G. Duca, **Memorii**, vol. III, **Războiul**, partea I (1916-1917), București, 1994, p. 157-159; Ion Agrișoroiu, **Iași în anii 1916-1918**, Iași, 1998, p. 65-117.

⁸⁰ N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 236; idem, **O viață de om**, vol. III, p. 149-151.

⁸¹ Idem, **Supt trei regi**, p. 234.

⁸² **Ibidem**, p. 236.

⁸³ **Ibidem.**

⁸⁴ **Ibidem**, p. 240.

generalul Berthelot, și înzestrarea și aprovizionarea în ritm susținut cu armament modern. În concepția lui N. Iorga, refacerea ostașului român nu ridica probleme deosebite dar „îi trebuia întâi pregătirea tehnică după nevoile vremii”⁸⁵. Această pregătire complexă presupunea „prefacerea unei armate atât de înapoiate în ce privește instrumentul de luptă care era în fond tot acela al izbitorii cu patul de pușcă”⁸⁶. Aprovizionarea se putea realiza numai prin Rusia, un aliat tot mai nesigur pentru România, deși țarul declara că „pune la dispoziția regelui Ferdinand și ultima copecică și ultimul soldat”⁸⁷.

N. Iorga constată adversitatea statului major rus, „bucuros să se desfacă de acest front socotit ca definitiv pierdut”⁸⁸. Prin atitudinea statului major și a cabinetului cu tendințe anxioniste al lui Protopopov, Rusia se dovedea a fi pentru noi „o primejdie tot atât de mare ca și dușmănia Centralilor”⁸⁹. Pentru a sensibiliza conducerea Rusiei față de România și a cunoaște de la fața locului situația din Imperiul Romanovilor care încet și sigur se îndrepta spre un deznodământ nefericit, regina Maria și-a exprimat dorința de a merge la Petersburg ca „să-și întrebuițeze toată influența pe lângă vărul ei, țarul Nicolae al II-lea, de care o lega o reciprocă simpatie”⁹⁰. Regina îi solicita lui N. Iorga, care prin seriozitatea sa se bucura de încrederea regelui, să insiste pe lângă acesta și să obțină permisiunea ca ea să-l însoțească pe primul-ministru I.I.C. Brătianu în proiectata vizită a acestuia în Rusia⁹¹. Regele însă, „gelos de autoritate”, l-a refuzat însă, permițându-i în schimb prințului Carol, un admirator pe atunci al Rusiei, de a-l însoți pe șeful executivului român.

Istoricul, un fervent susținător al instituției monarhice, urmărea și analiza cu atenție evoluția fiecărui reprezentant al acesteia. El a înțeles dublul scop al vizitei reprezentantului Coroanei României în Rusia. Prezența în fruntea delegației României a unui om politic de talia primului-ministrului Ion I.C. Brătianu, participarea la întâlnirile și discuțiile cu reprezentanții Rusiei „părea că ajută să-l puie pe picioare, să-l învieze”⁹². Vizita prințului moștenitor se dorea a fi un prim contact cu marea diplomatie „într-o vreme când pretutindeni se părăsise vechea cale a neînțelegerilor prin note diplomatice pentru a lua hotărât calea nouă a relațiilor personale, pline de francheță”⁹³. N. Iorga era convins că prințul Carol, prin discuțiile cu reprezentanții casei imperiale ruse și ai guvernului țarist, va prezenta contribuția adusă de poporul român la dezvoltarea culturii și a civilizației universale: „prin cuvinte mișcate ale lui se va putea ști cu adevărat ce jertfe fără număr de oameni și de agoniseală, de bogăție și de cultură a adus până acum un mic popor care a îndrăznit să stea în fața uriașului german fiindcă avea conștiința absolută a dreptății sale nemuritoare”⁹⁴.

Cuvintele rostite de moștenitorul tronului României exprimau dorința națiunii române care, strânsă „în jurul unui steag, care e însăși rațiunea de a trăi a tuturor” nu va

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Ibidem, p. 241.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem; idem, *O viață de om*, vol. III, p. 160.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Ibidem.

⁹³ *Neamul Românesc*, nr. 5, 8 ianuarie 1917.

⁹⁴ Ibidem.

„ceda la nici o amenințare și la nici o ispită”⁹⁵. Prin vizita sa, prințul Carol dorea să fie „cel dintâi care duce la încrederea unui neam în ursitele sale viitoare”⁹⁶. Vizita primului-ministru român în capitala Rusiei coincidea cu desfășurarea conferinței interaliatate din țările Antantei unde el a fost admis să asiste după un protest energetic care demonstra că „demnitatea statului român nu admite ca șeful guvernului să stea în anticamera sălii unde se tratau chestiuni esențiale pentru el”⁹⁷. Conferința interaliată nu s-a încheiat cu rezultate concrete. La 10 februarie 1917, Brătianu părăsea Petrogradul iar peste câteva zile izbucnea revoluția rusă care va duce la înlăturarea țarului, devenit „colonelul Romanov” și în scurt timp un prizonier de stat⁹⁸. Se formează un guvern provizoriu, iar Rusia devine republică.

N. Iorga a analizat cu rigoarea istoricului evenimentele de la Petrograd din lunile februarie-martie 1917, conștient că vecinătatea Rusiei și relațiile politico-militare cu aceasta puteau influența în mod decisiv evoluția războiului și compromite uriașul efort național pentru desăvârșirea unității politice românești. Savantul, care cunoștea bine psihologia și istoria Rusiei, a fost surprins de rapiditatea evenimentelor care au produs schimbări neașteptate începând cu vârfurile puterii: „ca un trăsnet a venit vestea căderii în martie 1917 a țarului și așezarea unui regim republican moderat cu care ai noștri credeau că se poate lucra tot așa de bine ca și cu țarul Nicolae al II-lea”⁹⁹.

Prințul Carol, care era pe atunci un constant admirator al Rusiei, s-a lăsat impresionat de „fațada strălucitoare a Rusiei imperiale”, de capitala Petersburg, „cu luxul asiatic al curții imperiale, cu fastul bizantin al bisericilor lui”¹⁰⁰. El nu a reușit să descopere ce ascundea această fațadă și la întoarcere a dat un interviu ziarului *România* în care a afirmat că Rusia e un „infinat organizat”¹⁰¹.

Afirmațiile prințului moștenitor au fost analizate cu înțelegere de Iorga, care le pune pe seama vârstei și a lipsei sale de experiență, întrucât „încă din februarie 1916 un conflict al autocrației cu Duma trebuie să ducă pe un om clarvăzător a-și da seama că acolo de unde ar fi trebuit să ne vie la strâmtorile noastre un ajutor puternic și loial, se

⁹⁵ **Ibidem.**

⁹⁶ **Ibidem.**

⁹⁷ Referindu-se la această vizită, Armand Călinescu arată că primirea caldă de la curtea imperială rusă nu era ceea ce aștepta cu viu interes întreaga țară, pentru că „doar semnele unei curtenii mai degrabă protocolară nu putea constitui un temei pentru liniștea țării”; Armand Călinescu, **Însemnări politice (1916-1939)**, ediție îngrijită și prefăcută de Al.Gh. Savu, București, 1990, p. 33. Tot în legătură cu acest aspect, I.G. Duca afirma că primul-ministru român a fost acceptat să asiste la conferința interaliată „după ce au făcut o serie de dificultăți”. Atitudinea Alianților „a arătat de pe atunci cu ce mentalitate nenorocită avea să se lupte la conferință”. Brătianu primește din partea rușilor asigurări în privința continuării transportului munițiilor și al aprovizionării precum și consimțământul la ofensiva românilor ca o măsură ce face parte din planul general al Alianților pentru campania din 1917. Premierul român găsește la țar „o sinceră bunăvoință”, la Stavka (Statul Major rus) ostilitate, la guvern multe asigurări, dar nu putea pune mare preț pentru că domnea „o cumplită zăpăceală”. I.G. Duca, **op.cit.**, vol. III, p. 153-155.

⁹⁸ N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 321.

⁹⁹ Idem, **O viață de om**, vol. III, p. 162.

¹⁰⁰ **Ibidem.**

¹⁰¹ **Ibidem**, p. 161; idem, **Supt trei regi**, p. 241; I.G. Duca, **op.cit.**, vol. III, partea I, p. 155.

urzesc lucruri grozave pe termen apropiat”¹⁰².

Atitudinea moderată a guvernului provizoriu condus de Kerenski a creat un curent de opinie favorabil în rândurile societății civile. N. Iorga era marcat și el de curentul de opinie „așa de puternic încât o clipă am ars și eu tămâie sub nasul găunosului orator de răscruce care părea în adevăr că însuflă încredere unor ostași din ce în ce mai demoralizați”¹⁰³.

Abdicarea țarului și discursurile liberale ale „demagogului Kerenski care credea că o lume nouă se face prin câteva discursuri”¹⁰⁴, trezesc un entuziasm extraordinar asupra soldaților ruși din Moldova¹⁰⁵. Trupele rusești defilau pe străzile Iașului fluturând „în vânt steaguri roșii cu enorme inscripții, iar la răspântii câte unul din șefii politici care răsăriseră peste orice autoritate ofițerească [...] pe cea dintâi piatră din cale începea un lung discurs”¹⁰⁶. Din forțe combatante, aceste trupe deveniseră așadar „o adunătură de politicieni” care nu aveau „pentru suveranii României mai mult respect decât pentru acela pe care revoluția îl răsturnase acasă la dâșii”¹⁰⁷.

Dezordinile din armata rusă au survenit începând cu data de 14 martie 1917, când sovietul din Petrograd semna ordinul nr. 1 (prikaz) prin care anula autoritatea ofițerilor din garnizoană, ulterior extins asupra celor care activau pe întreg frontul¹⁰⁸. Nicolae Iorga consemna că Iașul ajunsese „sub tirania” forțelor ruse. În Piața Unirii, socialistul Racovski „ține un discurs de răsturnare”, iar la Socola, „devenită un centru de agitații”, soldații ruși „nu făceau altceva decât să discute și să ia rezoluții”¹⁰⁹. Indisciplina se accentuează în armata rusă, dispare orice respect pentru autoritatea militară și civilă. N. Iorga a fost înștiințat de un prieten, ziarist rus, despre un complot pe care un grup de ofițeri îl organizase împotriva lui Scerbacev. Istoricul îi comunică vestea primului-ministru, care îl desemnă pe colonelul Racoviceanu să distrugă complotul¹¹⁰.

Evenimentele revoluționare din Rusia au avut un puternic impact asupra Europei centrale și răsăritene. În România, la Iași, Partidul Social-Democrat edita un nou ziar propriu, *Social-Democrația*, și organiza o primă demonstrație antirăzboinică¹¹¹. La Odessa, important centru al refugiaților români, lua ființă un comitet român de acțiune social-democrat care își propunea revitalizarea Partidului Social-Democrat și declanșarea unei revoluții după modelul celei din Rusia care să ducă la „răsturnarea țarismului românesc” și înstaurarea unui guvern democratic care să înfăptuiască o reformă agrară democratică¹¹².

N. Iorga a urmărit cu atenția evoluția evenimentelor din Rusia și impactul lor

¹⁰² **Ibidem**.

¹⁰³ N. Iorga, **O viață de om**, vol. III, p. 162.

¹⁰⁴ Idem, **Supt trei regi**, p. 242.

¹⁰⁵ Keith Hitchins, **România (1866-1947)**, București, 1996, p. 292.

¹⁰⁶ N. Iorga, **O viață de om**, vol. III, p. 163.

¹⁰⁷ Idem, **Supt trei regi**, p. 242.

¹⁰⁸ Pierre Renouvin, **Primul Război Mondial**, introducere, argument și note de Lucia Popa, București, 2001, p. 81.

¹⁰⁹ N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 242; idem, **O viață de om**, vol. III, p. 163.

¹¹⁰ Idem, **O viață de om**, vol. III, p. 163.; idem, **Memorii**, vol. I, partea I, p. 63; Nicholas M. Nagy-Tallavera, **op.cit.**, p. 170.

¹¹¹ Keith Hitchins, **op.cit.**, p. 292.

¹¹² **Ibidem**.

asupra societății românești. Marele patriot era îngrijorat de faptul că România, în vederea continuării colaborării militare cu Rusia, trebuia să negocieze „cu o lume în plină descompunere, schimbându-se capricios, isteric de la o zi la alta”¹¹³.

Situația din Rusia a provocat totodată îngrijorarea cercurilor politice românești care constatau răspândirea contagiunii peste Prut, în Moldova¹¹⁴. Armand Călinescu susținea că oamenii politici români trebuiau să țină cont de aceste evenimente care puteau constitui un pericol prin posibila extindere a manifestărilor revoluționare în România. Guvernul trebuia să „comune de îndată chestiunile care alcătuiau un motiv de nemulțumire în organizarea socială și politică a țării” și chiar dacă împrejurările nu erau deloc prielnice unei legiferări durabile, „schitarea doar a liniilor generale în care avea să se îndrepte activitatea viitoare a Parlamentului putea aduce o liniștire”¹¹⁵.

N. Iorga a fost printre primii care au sesizat pericolul revoluției ruse pentru România. Scriitorul Alexandru Vlahuță, refugiindu-se cu o căruță de la Râmnicu-Sărat la Iași în perioada ocupației, a sesizat propaganda revoluționară făcută de elemente din armata rusă în localitățile străbătute, care câștiga tot mai mult teren¹¹⁶.

Pentru contracararea efectelor negative ale propagandei revoluționare ruse asupra societății românești și garantarea unei evoluții democratice a României postbelice, N. Iorga se întâlnea la locuința sa din Iași cu I.I.C. Brătianu, unde insista ca acesta să repună în discuția Parlamentului proiectele de lege agrară și electorală în vederea aprobării lor în regim de urgență¹¹⁷. Primul-ministru român era conștient de faptul că de aceste reforme se leagă „însăși dezvoltarea acestui neam, încât dacă m-aș îndoi de realizarea lor, ar trebui să mă îndoiesc de viitorul neamului meu”¹¹⁸.

La începutul guvernării liberale, în 1914, șeful guvernului român propunea înființarea unei comisii pentru discutarea și redactarea acestor proiecte legislative, comisie din care a făcut parte și N. Iorga, care însă își va înceta activitatea din cauza izbucnirii războiului. Peste doi ani, la 3 decembrie 1916, când sudul țării se afla sub ocupația armatelor Puterilor Centrale, I.I.C. Brătianu, într-o scrisoare adresată regelui Ferdinand, insista ca ofițerii să propage în rândurile soldaților ideea că toți luptătorii credincioși urmau să fie împroprietăriți la sfârșitul războiului, iar mesajul Tronului să facă aluzie la recompensa celor care luptau pe front pentru libertatea și unitatea tuturor românilor¹¹⁹. În timpul discuției cu marele istoric, șeful guvernului nu respinge ideea discutării proiectelor de legi, ci propune doar o amânare pentru a găsi o soluție care să nu ducă la destrămarea guvernului de unitate națională prin retragerea conservatorilor democrați. Această târâgănare din partea primului-ministru relativă la punerea în discuție a celor două proiecte de lege pentru că „se vor răscula proprietarii” îl provoca

¹¹³ N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 241.

¹¹⁴ Keith Hitchins, **op.cit.**, p. 288.

¹¹⁵ Armand Călinescu, **op.cit.**, p. 34.

¹¹⁶ N. Iorga a fost informat de Alexandru Vlahuță că „în sate propaganda revoluționară care își făcea drum în armata rusească împotriva siguranțelor lui Brătianu câștiga tot mai mult teren”; N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 244.

¹¹⁷ **Idem**. Întâlnindu-se la locuința sa temporară din Iași cu primul-ministru Brătianu, Iorga, insistând pentru urgentarea discutării proiectelor de lege agrară și electorală, i-a spus râspicat acestuia: „pierzi o ocazie cum n-o vei întâlni în viață”; **idem**, **O viață de om**, vol. III, p. 165.

¹¹⁸ *Apud* I. Scurtu, **Ion C. Brătianu**, București, 1992, p. 29.

¹¹⁹ **Idem**, p. 42.

pe N. Iorga la o primă reacție dură în timpul războiului la adresa lui Brătianu: „cum ai împușcat pe țărani pentru proprietari, vei împușca atunci pe proprietari pentru țărani”¹²⁰, o aluzie evidentă la perioada când Brătianu, ca ministru de Interne al guvernului liberal din 1907-1909, fusese implicat în reprimarea răscoalei.

Conștient de importanța celor două proiecte de legi pentru viitorul României, presat și de evenimetele din Rusia, primul-ministru, dând dovada capacității sale de anticipație și de bun cunoscător al psihologiei umane, găsea soluția punerii lor în dezbateri, menajând susceptibilitățile colaboratorilor săi de „dreapta” și evitând o criză ministerială, însă îl va pune pe Morțun ca fost socialist „s-o provoace”¹²¹.

Pregătirea proiectelor de lege agrară și electorală a intrat în competența unei comisii a reformelor condusă de mitropolitul Pimen, comisie din care a făcut parte și Iorga¹²².

Starea de disciplină din armata rusă se degrada pe zi ce trecea. Activitatea soldaților și a ofițerilor ruși contaminați de ideile revoluției atenta la ordinea politică și de stat, amenința instituțiile fundamentale ale statului român, se plănuiau atentate la viața înalților demnitari români, a regelui. În consecință, la Iași s-au luat măsuri pentru apărarea demnitarilor români și a familiilor acestora.

Activitatea susținută desfășurată de marele istoric pe toate planurile în această perioadă dificilă a ocupației l-a pus în contact cu oamenii din diferite medii ale societății, de la țărani, muncitori, intelectuali, militari, înalți demnitari de stat din țară, dar și de peste hotare. Aceasta i-a permis să afle despre pregătirea unor acțiuni periculoase împotriva statului înaintea chiar a serviciilor de informații. N. Iorga, care prin informațiile furnizate primului-ministru Brătianu dejucase complotul organizat de un grup de ofițeri ruși, cu vederi de „stânga”, împotriva generalului rus Scerbacev, află că în lunile martie-aprilie 1917 aceștia plănuiau o lovitură de stat prin care regele și regina să fie capturați și duși în Rusia „pentru o soartă asemănătoare cu a dinastiei rusești”¹²³. Pentru a evita acest dezastru, „un rege popular arestat în mijlocul capitalei sale”¹²⁴ Iorga insistă pe lângă dr. N. Lupu, șeful noului Partid al Muncii, să ia legătura cu Constantin Dobrogeanu-Gherea pentru a mijloci o legătură cu Comisariatul armatei ruse din Iași. Întâlnirea are loc în aprilie 1917, la ea participând alături de N. Iorga și zece deputați. Liderul Partidului Muncii, consemnează marele istoric, atrăgea atenția comisarului rus asupra faptului că prin acțiunile pe care soldații ruși le întreprindeau, nu se debarasau întru nimic de acțiunile vechiului regim țarist care se amesteca ori de câte ori avea prilejul în treburile interne ale statului român. La finalul întrevederii, dr. N. Lupu solicita pe un ton imperativ interlocutorului rus să înceteze asemenea acțiuni în interesul ambelor țări aliate în războiul contra armatelor Puterilor Centrale: „Lăsați-ne singuri: noi știm și vom face rezervele noastre comparabile cu țara”¹²⁵.

Acțiunile întreprinse de Iorga pentru apărarea persoanei regelui Ferdinand nu erau demersurile aceluia care urmărea să strângă capital politic. Pentru marele savant,

¹²⁰ N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 244; Iorga încheia dialogul cu primul-ministru Ion I.C. Brătianu cu următoarele cuvinte: „am spus și am mântuit sufletul meu”; idem, **O viață de om**, vol. III, p. 165.

¹²¹ **Ibidem**.

¹²² **Ibidem**; idem, **O viață de om**, p. 243.

¹²³ Idem, **Istoria românilor**, vol. X, p. 383; idem, **Supt trei regi**, p. 383.

¹²⁴ I. Scurtu, **Regele Ferdinand**, București, 1995, p. 72; N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 242.

¹²⁵ *Apud* I. Scurtu, **op.cit.**, p. 72.

regele Ferdinand întruchipa monarhia română. În concepția sa, monarhia ca instituție fundamentală a statului cu rădăcinile înfipite cu trecutul nostru istoric „face parte din totalitatea lucrurilor prețioase pe care ni le-a lăsat Roma, ca noțiunile de drept, de rânduială și de sânge”¹²⁶. Marele istoric considera că prezența regelui printre inițiatorii modificărilor organizatorice și legislative asigura în acele momente suportul moral capabil să mențină solidaritatea și stabilitatea națiunii. În virtutea acestei concepții și temător față de siguranța regelui, N. Iorga insistă ca acesta să părăsească Iașul și să se retragă în mijlocul oștirii, unde să amintească acesteia chestiunea reformelor¹²⁷.

Regele Ferdinand părăsea Iașul, unde se „simte inutil”, și N. Iorga „scrie în stradă proclamația pe care regele s-o citească în fața ostașilor prin care se promitea sătenilor ostași pământ și ce nu scrisesem eu”¹²⁸. Șeful statului promitea, în proclamația prezentată la Răcăciuni, pe 23 martie 1917, fiilor de țărani îmbrăcați în uniformă militară, care formau grosul armatei, luptători pentru făurirea României de mâine, că vor deveni stăpâni pe pământul pe care ei se jertfeau și participanți activi și responsabili la „treburile statului”: „Vouă, fiilor de țărani care ați apărut cu brațul vostru pământul unde v-ați născut, unde ați crescut, vă spun eu, regele vostru că, pe lângă răsplata cea mare a izbânzii care vă asigură fiecăruia recunoștința neamului nostru întreg, ați câștigat totodată dreptul de a stăpâni, într-o măsură mai mare pământul pe care v-ați luptat. Eu, regele vostru, voi fi întâiul a da pildă; vi se va da și o participare la treburile statului”¹²⁹.

I.G. Duca, ministrul educației în cabinetul liberal, care în timpul războiului a primit misiunea din partea premierului Brătianu de a se ocupa cu atenție de savant, a-i tempera excesele și a-l menține pe linia susținerii politicii guvernului, recunoștea că Nicolae Iorga a redactat Proclamația citită de rege la 23 martie 1917 pentru a contracara ideile revoluției ruse să pătrundă în rândurile armatei române. Ministrul liberal îl acuza însă pe istoric de a-și fi atribuit sieși și regelui meritul înfăptuirii reformelor, provocând indignare printre liberali.

Acuzația adusă marelui istoric de a-și fi arogat în totalitate meritele determinării dezbaterii și a aprobării proiectelor de reformă agrară și electorală nu rezistă la o critică lucidă.

Istoricul a recunoscut faptul că din 1914 guvernul liberal a creat o comisie pentru modificarea articolelor de constituție care să permită discutarea și redactarea proiectelor de legi agrară și electorală în vederea supunerii lor spre aprobarea Parlamentului. Nicolae Iorga era convins că realizarea acestei mari opere reformatoare nu putea fi emanată gândirii și acțiunii unui singur om sau a unui singur partid politic, deoarece reformele nu vizau doar evitarea contagiunii revoluționare rusești în armată și societate pentru o salvare de moment, ci însuși viitorul României.

Insistența marelui patriot ca regele să anunțe în mod direct, printr-o proclamație adresată armatei române, că pentru jertfele lor vor deveni proprietari pe pământul pe care îl apărau și participanți prin votul lor la treburile statului, pornea din convingerea că monarhul reprezenta în acele momente singurul suport moral capabil să mențină solidaritatea armatei și a națiunii. Acțiunea întreprinsă de marele istoric în direcția urgentării reformelor nu venea în contradicție cu politica guvernului liberal sau cu

¹²⁶ N. Iorga, **Hotare și spații naționale**, Galați, p. 312.

¹²⁷ Idem, **Supt trei regi**, p. 243.

¹²⁸ Idem, **Istoria românilor**, vol. X, p. 383; idem, **O viață de om**, vol. III, p. 164-165; idem, **Supt trei regi**, p. 243; I. Scurtu, **Regele Ferdinand**, p. 68.

¹²⁹ I. Scurtu, **op.cit.**, p. 204-205; idem, **I.I.C. Brătianu**, p. 42.

crezul lui I.I.C. Brătianu. Într-o scrisoare adresată regelui, primul-ministru nota că: „Ar trebui, printr-o propagandă activă, a ofițerimii noastre, să se atragă atențiunea soldaților că toți luptătorii credincioși vor avea pământ la sfârșitul războiului”, iar în Mesajul de deschidere către Parlament „am putea face o aluzie la recompense celor care luptă”¹³⁰.

Proclamația regelui de la Răcăciuni către armată a produs o vie emoție în țară, mai puțin în rândurile conservatorilor moderați. Ei îl acuzau pe regele Ferdinand că nu avea dreptul să pronunțe un asemenea discurs fără aprobarea guvernului. I.G. Duca, ministrul educației în guvernul de coaliție, considera intervențiile lui Take Ionescu pe această temă drept simple speculații cu iz politicianist, deoarece regele nu făcuse decât să repete cuvinte rostite cu prilejul Mesajului de deschidere a Parlamentului din decembrie 1916¹³¹.

Într-o atmosferă tensionată chiar în interiorul cabinetului, începeau dezbaterile pentru pregătirea celor două proiecte de legi: agrară și electorală. Negocierile referitoare la conținutul lor au fost prefăcute prin discuții particulare, în afara cadrului executivului și, „ajungându-se la un punct mort”¹³², Barbu Știrbei propunea o „formulă tranzacțională”, la care subscrisa și regele care și făcea, în acest sens, apel „la spiritul nostru reciproc de conciliațiune”¹³³.

Comisia pentru definitivarea proiectelor de reformă, condusă de mitropolitul Pimen, din care făcea parte și N. Iorga, își începea lucrările în luna aprilie 1917. Marele istoric a jucat un rol important de mediator între grupările politice care se confruntau pe tărâmul legii exproprierii și al împroprietăririi. El a observat și a analizat cu rigoare specifică istoricului de marcă atitudinea deputaților, mari proprietari, față de conținutul legii exproprierii, de la intransigențele lui C. Argetoianu care cerea plata în aur dintr-un împrumut special „a deposedaților”¹³⁴, la atitudinea liberalilor care, conștienți de necesitatea adoptării ei și speriați „că odată cu steaua cea roșie le-a venit ceasul”, nu opuneau nici o rezistență de mari proporții „chiar dacă din când în când ca la chestiunea absenteiștilor, se încerca strecurarea unui paragraf de favorizare”¹³⁵.

Dezbaterile din jurul noilor proiecte de lege îl determinau pe liderul naționalist democrat să afirme că „marea proprietate nu s-a opus uzitând de toate armele ei, nici că a cedat cu deosebită plăcere”¹³⁶.

N. Iorga a subliniat în fața deputaților, cu prilejul dezbaterilor sau ori de câte ori a fost nevoie, importanța deosebită a legii pentru prezentul, dar și pentru viitorul României postbelice, și dând glas simțămintelor unei importante părți a clasei politice românești, care reușea să depășească interesele ideologice și personale, propunea ca legea de exproprierie să nu se numească „de utilitate publică”, ci pentru „cauză națională”¹³⁷.

În ziua de 6 mai 1917, primul-ministru I.I.C. Brătianu a prezentat în Camera Deputaților și în Senat proiectul de lege de modificare a **Constituției**, afirmând că jertfele de sânge ale fiilor de țărani îmbrăcați în uniformă militară impuneau „să votăm

¹³⁰ **Ibidem**.

¹³¹ I.G. Duca, **op.cit.**, p. 204-205.

¹³² **Ibidem**, p. 209.

¹³³ **Ibidem**, p. 210.

¹³⁴ N. Iorga, **O viață de om**, p. 165.

¹³⁵ **Ibidem**, p. 166; idem, **Supt trei regi**, p. 245; idem, **Istoria românilor**, vol. X, p. 381.

¹³⁶ Idem, **Supt trei regi**, p. 244.

¹³⁷ I.G. Duca, **op.cit.**, p. 240; N. Iorga, **op.cit.**, p. 244.

încă de acum aceste două principii fundamentale care să rămână câștigate pentru poporul nostru orice s-ar întâmpla de aici înainte”¹³⁸.

Modificarea **Constituției** era absolut necesară pentru crearea cadrului juridic care să permită, după război, elaborarea proiectelor de expropriere și împrăștiere și de introducere a votului universal. Proiectele de legi ce urmau să fie supuse dezbaterilor și aprobării Parlamentului, preciza șeful executului român, erau cerute de „spiritul vremurilor în care trăim” și vizau perspectiva „întinderii suveranității statului român dincolo de Carpați”¹³⁹.

La 20 mai 1917, V.G. Morțun, președintele Adunării Deputaților, anunța constituirea comisiei pentru redactarea proiectului de lege de modificare a articolelor 19, 57 și 67 din **Constituție**. Proiectul a fost prezentat Adunării de G. Danielopol.

Dezbaterile din Parlament au început la 24 mai 1917 și au fost tensionate datorită raportului și caracterului forțelor politice din coaliția de guvernare. De asemenea, discuțiile au fost aprinse și de atitudinea radicală a grupării desprinsă din P.N.L., care s-a constituit în Partidul Muncii¹⁴⁰ și care a susținut două proiecte destul de avansate referitoare la cele două legi, agrară și electorală. Dezbaterile au evidențiat importanța deosebită a legilor pentru viitorul României, făcându-se permanent legătura indisolubilă dintre social și național¹⁴¹. Barbu Ștefănescu-Delavrancea sublinia că exista o atât de strânsă legătură între chestiunea națională și reformele împrăștiării țăranilor și „ridicarea celor 5-6 milioane de suflete la viața noastră publică că n-ar mai fi nevoie de nici o explicație [...] Noi, cu revizuirea Constituției, dereticăm casa noastră în care vom primi pe frații noștri după atâta vreme de dureri și suferințe”¹⁴².

N. Iorga a participat la dezbaterile pe marginea proiectului de modificare a **Constituției** care să ofere cadrul legislativ pentru elaborarea proiectelor de lege amintite. De la tribuna Parlamentului, în ziua de 9 iunie 1917, marele istoric atrăgea atenția deputaților prezenți că dezbaterile care se desfășurau într-un moment delicat pentru țară, când „tremură pământul sub bătaia tunurilor dușmane”, impuneau evitarea cuvintelor și expresiilor „care să crească ura dintre noi”. Vorbitorul trebuia „să se gândească fiecare la altceva decât la adversarii săi de ieri pe care cred că pot să fie adversarii săi de astăzi”.

Deputatul naționalist-democrat își exprima încă de la început încrederea că nici unul din membrii Parlamentului nu avea intenția „de a păstra în cel mai mic element al său un trecut care adeseori dezonorează dezvoltarea istorică a acestui neam pe acest pământ”. El sublinia că reformele adoptate urmau să rupă cu acel trecut care se opunea evoluției societății românești pe calea progesului și demonstau că nu „am fi o națiune de la un capăt la altul al existenței sale istorice, plină de nedreptate, de apăsare, de lipsă, de frăție; o națiune întunecată, fără virtuți sufletești care, de câte ori fulgeră la răsărit sau la apus cădem în genunchi și întindem mâinile rugătoare către acele fulgere”. Proiectul

¹³⁸ Apud Ion Scurtu, *op.cit.*, p. 42.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ *Ibidem*; Eufrosina Popescu, **Crearea Partidului Muncii și activitatea sa în Parlamentul de la Iași (mai-iunie 1917)**, în *Studii*, nr. 2, 1972, p. 117 și urm.; I. Agrigoroaiei, **Programul și orientarea Partidului Muncii din 1917-1918**, în *AȘUI*, Secțiunea Istorie, fasc. 2, 1973, p. 217-251.

¹⁴¹ I. Agrigoroaiei, **Iașii în anii 1916-1918**, partea I, **Opinie publică și stare de spirit în timp de război (1916-1917)**, Iași, Editura Antera, 1998, p. 157.

¹⁴² **DAD**, ședința din 9 iunie 1917 în *MO* din 3 aprilie 1918, p. 388-392.

de lege pus în discuția Parlamentului nu era opera unui singur partid politic, ci a unei întregi generații, era o chestiune de interes național cu un important impact mobilizator pentru că „ce facem astăzi e numai fapta iubitoare de a strânge frâul ostașului român, de a-l îmbărbăta cu aceste reforme până ce, biruitor, el va veni iarăși să ne judece pe noi, iar pe dânsul să se înalțe”.

Marele savant a insista pentru urgentarea dezbaterilor pe marginea importanței proiectului întrucât „este astăzi în România o singură chestiune, toate celelalte sunt numai ajutoare pentru dânsa: chestiunea eliberării teritoriului național, chestiunea revanșei noastre biruitoare”¹⁴³. Eliberarea teritoriului național deschidea perspectiva eliberării tuturor teritoriilor locuite de români, aflate sub dominația imperiilor vecine: „singura chestiune care trebuie imediat rezolvată prin brațele unite ale noastre și ale fraților de peste hotare, e a dreptului românimii de a se impune ca stăpână în orice colț al pământului pe care l-a locuit, l-a fortificat prin munca lui și l-a apărut cu sudorile și sângele ei”¹⁴⁴.

Opera reformatoare pusă în discuția Parlamentului avea în vedere România de mâine a tuturor românilor și trebuia să înceapă cu România Mică, „prin a pregăti casa ca să fie vrednică de primirea ei”¹⁴⁵. Adoptarea acestor proiecte de legi, concluziona Nicolae Iorga, reprezenta materializarea proiectului care făcea „din România unei clase obosite, stoarse, incapabilă de reînnoire”, o țară nouă ce „se pune la nivelul cerințelor neapărate ce se găsesc în inimile fraților noștri și încearcă să se facă vrednică nu numai de cucerirea Ardealului de la dușmani, dar și de păstrare a Ardealului față de conștiința populară mândră, curată și vitează a acestor frați”¹⁴⁶.

În data de 13 iunie 1917, ultima zi a dezbaterilor, Iorga lua iarăși cuvântul la tribuna Parlamentului despre modificarea articolelor din **Constituție** care să permită adoptarea legii votului universal. Marele istoric considera că votul popular exprima voința „unui popor de a crea viața care-i convenea în adevăr”¹⁴⁷. Prin voința sa liberă manifestată în fața urnelor de vot, concluziona marele orator, poporul alege „din mijlocul puterilor de care țara dispune în acel moment; nu oameni impuși, ci oameni voii; nu oameni încătușați, ci oameni care să fie liberi să întemeieze forme politice noi”¹⁴⁸.

Adunarea Deputaților a trecut la votarea cu apel nominal a proiectului de lege pentru modificarea **Constituției**. Proiectul a fost votat cu unele modificări față de forma inițială cu 130 de voturi pentru și 14 împotrivă. În Senat, dezbaterile s-au desfășurat între 15-20 iunie 1917, proiectul de lege fiind adoptat cu 79 de voturi pentru și 5 abțineri¹⁴⁹.

Analizând din perspectiva istoricului proiectul de modificare a **Constituției** și adoptarea proiectelor de legi a reformelor agrară și electorală, care se doreau temelia operei „de desfacere a unei situații vechi de atâtea veacuri a unui organism istoric”,

¹⁴³ N. Iorga, **Discursuri parlamentare**, p. 357.

¹⁴⁴ **DAD.**, nr. 55 ședința din 9 iunie 1917, p. 594.

¹⁴⁵ N. Iorga, **op.cit.**, p. 355.

¹⁴⁶ **Ibidem**.

¹⁴⁷ **Ibidem**, p. 368.

¹⁴⁸ **Ibidem**.

¹⁴⁹ **MO**, nr. 62, 20 aprilie 1918, p. 655-656; **Istoria românilor**, vol.VII, tom II: **De la Independență la Marea Unire (1878-1918)**, București, 2003, p. 436; I. Scurtu, **op.cit.**, p. 43; Keith Hitchins, **op.cit.**, vol. II, p. 289; I.G. Duca, **op.cit.**, p. 251.

Nicolae Iorga constata că ele fuseseră pripite, fără un studiu concret pentru fiecare provincie românească, „fără a se încerca a se uni puteri noi într-o nouă formațiune organică” în care fiecare susținea doar interesele de partid. Toate acestea, concluziona marele istoric, făceau din activitatea reformatoare anunțată de guvernul liberal la începuturile guvernării, în 1914, o „operă desigur pripită, nesprijinită pe studiu, care pentru cea mai mare parte a teritoriului românesc nu se putea face, operă rău îndrumată, de multe ori reluată și schimbată și falsificată, adusă la picioarele tuturor intereselor și trântită prin șanțurile tuturor demagogiilor, operă caricaturală cum se face de obicei la noi prin însuși regulamentul de aplicare și executată de proprietari adesea neonești”¹⁵⁰.

Adoptarea proiectului de modificare a **Constituției** și crearea cadrului legislativ pentru marele reforme sociale și politice ce vor fi adoptate după război, realizată într-un moment greu pentru existența statului român, a contribuit la formarea „unui nou spirit de care de atâta vreme nu se vorbise” și spre „onoarea celor ce au participat la dânsa” au realizat „pe fondul acestor zile grozave și sfinte una din operele cele mai mari pe care le-a săvârșit conștiința unui popor”¹⁵¹.

Aprecierile marelui savant cu privire la activitatea Camerei unde cei mai mari proprietari și-au dat adeviziunea la legile exproprierii și votului universal punând interesele naționale mai presus de interesele personale erau apropiate de cele ale lui I.G. Duca. Ministrul liberal a afirmat, la sfârșitul dezbaterilor, că era o cinste nepieritoare pentru clasele diriguitoare ale României Mici „că această oligarhie a știut la un moment hotărâtor al dezvoltării noastre sociale să consimtă de bună voie la sacrificiile necesare pentru a da țării întregite pacea socială, pentru a asigura puternice temelii de dezvoltare viitoare”¹⁵².

Iarna anului 1917 a constituit o perioadă fastă în privința pregătirii și înzestrării armatei române în vederea reluării acțiunilor de eliberare a teritoriului ocupat. Reînceperea operațiunilor militare era strâns legată de continuarea colaborării militare româno-ruse. În acest sens, primul-ministrul român, însoțit de generalul C. Prezan efectua o a doua vizită la Petrograd în aprilie-mai 1917, unde se va întâlni cu Kerenski, șeful guvernului revoluționar, și cu generalii Polivanov, Kornilov, guvernatorul militar al Petrogradului, Gucikov, ministrul de Război al guvernului revoluționar.¹⁵³ Kerenski, care evita întâlnirea cu primul-ministru român, făcea impresia „unui om agitat, a unui retor, puțin documentat în probleme militare”¹⁵⁴. Brătianu nu s-a sfiit să-i comunice conducătorului guvernului revoluționar provizoriu impresia de totală dezordine pe care i-o făcuse Petrogradul. Discuțiile purtate cu partea rusă au fost totuși satisfăcătoare. Șeful Statului Major al Armatei Române a propus mutarea ofensivei spre vest în zona Nămolosa, pentru spargerea frontului dușman în mijloc și a-i arunca aripa cu spatele spre munți¹⁵⁵. Planul generalului Prezan a fost acceptat și comunicat celor două state majore ale armatelor română și rusă în vederea reluării planurilor de operațiuni plănuite.¹⁵⁶

¹⁵⁰ N. Iorga, **O viață de om**, vol. III, 1981, p. 167.

¹⁵¹ Idem, **Supt trei regi**, p. 243.

¹⁵² I.G. Duca, **op.cit.**, p. 242.

¹⁵³ Constantin Kirițescu, **op.cit.**, vol. II, p. 26; I. Scurtu, **op.cit.**, p. 43; Gh. Platon, **op.cit.**, p. 474.

¹⁵⁴ **Ibidem**.

¹⁵⁵ **Ibidem**.

¹⁵⁶ **Ibidem**.

Planul de campanie propus și aprobat la Petrograd a fost definitivat în cadrul unei consfătuiri care a avut loc la Iași în a doua parte a lunii mai 1917, în prezența primului-ministru¹⁵⁷. În cadrul acestei vizite, I.I.C. Brătianu a discutat și problema prizonierilor de origine română din armata austro-ungară concentrați în mai multe lagăre din Rusia, din Europa și Asia, cerând urgentarea încheierii formalităților pentru aducerea lor pe frontul românesc¹⁵⁸. Numărul total al prizonierilor români din lagărele rusești era aproape 120.000. Aceștia, după intrarea României în război de partea Antantei, au rupt orice legătură cu Austro-Ungaria și au cerut aliaților să se organizeze în unități naționale care să lupte în rândurile armatei române pentru realizarea aspirațiilor naționale comune, făurirea României Mari¹⁵⁹. La sfârșitul lunii decembrie 1916 s-a constituit la Darnița, lângă Kiev, un mare lagăr de concentrare, unde au fost aduși 250 de ofițeri și 1200 de gradați din rândurile prizonierilor români. Darnița a fost nucleul organizării voluntarilor români din Rusia¹⁶⁰. Tot aici, în ziua de 17 aprilie 1917, în cadrul unei mari adunări cunoscută în istorie sub numele „Prima Alba-Iulia”, a fost citită Proclamația prizonierilor români din Rusia „către lumea întreagă”¹⁶¹, în care și-au exprimat dorința de a lupta alături de armata română pentru realizarea idealului național. După trei zile de drum, voluntarii transilvăneni și bucovineni soseau la Iași, unde erau întâmpinați cu puternice sentimente de dragoste și recunoștință, atât de către oficialitățile statului, cât și de populația orașului¹⁶².

Dând expresie sentimentelor de apreciere și admirație ale întregii populații din Iași și din România, O. Goga adresa voluntarilor, în ziarul *România* din 7 iunie 1917, cuvinte de o rară frumusețe: „Îmi dau seamă că marșul vostru este cea mai grozavă spovedanie mută a pătimirii noastre de veacuri [...] Cu voi trec batalioanele moților, nesfârșitele batalioane îndurerate ale istoriei noastre”¹⁶³. La 8 iunie 1917 a avut loc pe platoul la „Moara de vânt”, pe dealul Șorogari, în prezența regelui și a membrilor guvernului, depunerea jurământului de credință al voluntarilor și apoi au participat la manifestația din Piața Unirii¹⁶⁴. Primul-ministru I.I.C. Brătianu, prezent la respectivul eveniment, adresa voluntarilor un „Bine ați venit în acest colț al României care de azi înainte într-o întindere mică are un cuprins mare căci prin înfățișarea voastră România Mare este astăzi la Iași”¹⁶⁵.

N. Iorga a fost martorul acestor vibrante momente prin care voluntarii români din

¹⁵⁷ **Ibidem.**

¹⁵⁸ C. Preda, **I.I.C. Brătianu în ecuația unei angajări politice și militare într-un război de coaliție, în Concepții și metodologii în studiul relațiilor internaționale**, coord. Mihai Timofte, Iași, 1997, p. 202-203.

¹⁵⁹ C. Kirițescu, **op.cit.**, p. 36.

¹⁶⁰ **Ibidem.**

¹⁶¹ A se vedea pe larg Dumitru Vitcu, **Episodul „Darnița” în epopeea întregirii naționale. O reevaluare în Codrul Cosminului**, nr. 6-7/2000-2001, p. 267-279; C.Gh. Marinescu, **Epopeea Marii Uniri**, Galați, p. 262-263. În Proclamație se spunea: „Noi, ofițerii, gradații și soldații români de neam, jurăm pe onoare și conștiință că voim să luptăm în armata română pentru desrobirea ținuturilor noastre românești de sub dominația Austro-Ungariei și pentru alipirea lor la România”. *Apud* I. Agrigoroaiei, **op.cit.**, partea I, p. 148.

¹⁶² **Ibidem.**

¹⁶³ **Ibidem.**

¹⁶⁴ **Ibidem**; I.G. Duca, **op.cit.**, vol. III, p. 229-230.

¹⁶⁵ *Apud* I. Agrigoroaiei, **op.cit.**, partea I, p. 150.

Transilvania și Bucovina își manifestau deschis voința de a lupta în armata română pentru eliberarea teritoriului național și unirea teritoriilor de peste munți cu Patria Mamă. În **Memoriile** sale, el avea să descrie acest moment înălțător dinaintea marii confruntări militare din vara anului 1917, când „ardelenii trec dimineța; impunători ostași cu fețele bronzate în același marș apăsător; pretutindeni marile steaguri românești [...] se duc la prestarea jurământului. Zguduitoare întâmpinare a ardelenilor în Piața Unirii, plină cum nu s-a mai pomenit”¹⁶⁶. Istoricul aprecia că O. Goga rostise „o frumoasă cuvântare literară”¹⁶⁷ în care a spus că jurământul depus de voluntarii ardeleni și bucovineni „rămâne o piatră fundamentală pe care se zidește acum istoria noastră”¹⁶⁸. Mnaifestația din Piața Unirii impresionase până la lacrimi: „Dl. Lupu, relatea Iorga, plângea sus pe statuia lui Cuza”¹⁶⁹. Răspunsul voluntarilor de la această vibrantă manifestație a fost dat prin glasul locotenentului Victor Deleu, care rostise „un discurs de o extraordinară putere”, în care afirmase, printre altele: „Munții Carpați sunt prea mici față de înălțimea inimilor care bat în piepturile voluntarilor și oștirii românești”¹⁷⁰. Șeful voluntarilor făcea, cu acel prilej, o mărturisire de credință declarând: „Eram datori să venim la voi azi când voi trăiți pentru noi zile atât de grele [...] Azi am devenit cetățeni ai României, dar a unei Români Mari”¹⁷¹. Manifestația, nota Iorga în încheiere, s-a încheiat cu o uriașă Horă a Unirii în care „se pun și alții între care miniștri și generali”¹⁷².

Dotarea armatei române cu armament și muniții a fost opera guvernului Brătianu, dar și a activității unor personalități militare și politice din țările Antantei precum Albert Thomas din Marea Britanie și Wanderwelde din Belgia. Pentru contribuția lor la activitatea de dotare a armatei române au fost evidențiați în Parlamentul de la Iași, unde li s-a făcut o primire entuziastă. Atent la toate acțiunile, inițiativele și evenimentele politice și militare care aveau loc în noua capitală a României, primirea celor doi reprezentanți ai țărilor aliate a fost interpretată de Iorga în lumina importanței ei. El a încercat să surprindă semnificația acțiunii celor doi oaspeți străini, reprezentanți ai Antantei, atât din punct de vedere militar cât și politic. Primirea emoționantă care li se făcuse, consemna deputatul de Prahova, „a fost strigătul smuls” în care „speranța se unea cu adâncă recunoștință” a națiunii române, prin reprezentanții ei aleși în Parlament, „că n-am fost uitați în fundul gropii sacrificiului nostru complet”¹⁷³.

În iarna anului 1918¹⁷⁴, depozitele armatei române sunt aprovizionate cu cantități

¹⁶⁶ N. Iorga, **Memorii. Însemnări zilnice (mai 1917-mart. 1920)**, București, f.a., p. 33-34.

¹⁶⁷ **Ibidem**.

¹⁶⁸ *Apud* I. Agrigoroaiei, **op.cit.**, p. 150.

¹⁶⁹ N. Iorga, **op.cit.**, p. 34.

¹⁷⁰ **Ibidem**.

¹⁷¹ *Apud* I. Agrigoroaiei, **op.cit.**, p. 151; Eufrosina Popescu, **Constituirea primului batalion al voluntarilor transilvăneni și bucovineni. Sosirea la Iași-iunie 1917. Semnificația acestui eveniment, în 60 de ani de la făurirea statului național român**, coordonatori Matei Vlad, I. Gheorghiu, I. Scurtu, București, 1978, p. 111-112; Constantin Argetoianu, **Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri**, ediție îngrijită de Stelian Neagoe, vol. IV, partea a V-a (1917-1918), București, 1993, p. 11.

¹⁷² N. Iorga, **op.cit.**, p. 34.

¹⁷³ Idem, **Supt trei regi**, p. 243.

¹⁷⁴ **Ibidem**.

suficiente de muniții, articole de îmbrăcăminte, noile arme (puști), căști după modelul francez. Aceste materiale, aprecia N. Iorga, făceau ca „oastea aleasă de 300.000 de oameni cel mult care înlocuise gloata disperată de la început, să aibă aspectul celei franceze cu care se aseamăna și temperamentul”.

Pregătirea tehnico-tactică din iarna anului 1917, alături de aportul misiunii militare franceze condusă de generalul Berthelot, precum și dotarea cu materiale și tehnică de luptă la nivelul exigențelor momentului, reînnoiau speranțele într-o victorie românească care să ducă la dezrobirea teritoriului național. „În momentul vesel al trâmbițelor de la 10 mai 1917, consemna marele istoric, se putea vorbi fără a ne trezi un dureros zâmbet, de o nouă ofensivă”¹⁷⁵.

Această armată pregătită pentru reluarea luptelor cu forțele de ocupație ale Puterilor Centrale avea „un nou spirit prin legea de expropriere, de care atâta vreme nu se vorbise”¹⁷⁶. Aprecierile marelui, istoric făcute în presă sau în cadrul reuniunilor publice, privind dotarea tehnică și spiritul nou care domina în armata română înaintea marii confruntări militare din vara anului 1917, nu erau afirmațiile propagandistice ale unui simplu animator al opiniei publice, ci unele sincere și competente ale unui profund cunoscător al realităților din societatea românească.

Majoritatea oamenilor politici români, animați de dorința înfăptuirii idealului nostru național, au privit cu mare încredere spre ostirea română refăcută din temelii în iarna anului 1917. C. Argetoianu, ministru în viitorul cabinet Al. Averescu, constata cu satisfacție că reorganizarea armatei era încheiată la sfârșitul lunii iunie 1917: „O armată numeric aproape egală cu armata reală de la începutul războiului, dar echipată și înzestrată cu uneltele cele mai noi de luptă [...] Și un alt spirit”¹⁷⁷. I.G. Duca, ministrul educației naționale în cabinetul Brătianu, aprecia și că „la noi armata, minunat de bine refăcută, avea moralul mai ridicat decât oricând și cu un avânt admirabil și pregătea să înceapă peste câteva săptămâni ofensiva pe linia Nămolosa”¹⁷⁸.

În lunile iulie-august 1917, armata română a reluat ostilitățile pe frontul din Moldova. Conform planurilor generale ale comandamentului aliat, generalii Scerbacev și Prezan, șefii de stat major ai armatelor rusă și română, au stabilit planul ofensivei în sectorul Nămolosa la începutul lunii iulie¹⁷⁹. Comandamentul german a elaborat planul de scoatere a României din luptă printr-o acțiune ofensivă a grupului de armate conduse de generalul Mackensen, care trebuia să dea lovitura principală în regiunea Nămolosa, acțiune ce urma să fie combinată cu ofensiva grupului Gerock la Oituz¹⁸⁰. Acțiunile combinate ale celor două corpuri de armată ale Puterilor Centrale trebuiau să prindă forțele române ca într-un clește care să ducă la ocuparea Moldovei¹⁸¹.

Pe frontul din Moldova, armata din Moldova a participat la trei mari operațiuni militare: ofensiva din zona Mărăști, executată de Armata a II-a, cunoscută sub numele de bătălia de la Mărăști (22 iulie-1 august 1917), operațiunile de apărare ale Armatei I

¹⁷⁵ **Ibidem.**

¹⁷⁶ **Ibidem.**

¹⁷⁷ C. Argetoianu, **op.cit.**, p. 12.

¹⁷⁸ I.G. Duca, **op.cit.**, p. 255.

¹⁷⁹ Vezi pe larg C. Kirițescu, **op.cit.**, p. 48-57; Victor Atanasiu, Anastasie Iordache, Mircea Iosa, M. Oprea, Paul Oprescu, **România în Primul Război Mondial**, București, 1979, p. 283.

¹⁸⁰ Idem, **op.cit.**; Gh. Platon, **op.cit.**, p. 477.

¹⁸¹ **Ibidem.**

din zona Mărășești și a aripii drepte a armatei a II-a în zona Oituz, cunoscute sub numele de bătălia de la Mărășești (6-19 august 1917) și bătălia de la Oituz (8-28 august 1917)¹⁸². Obiectivul general urmărit de Puterile Antantei în Moldova era acela de a bloca forțele germane și austro-ungare și a împiedica afluirea lor spre alte fronturi¹⁸³. Victoriile obținute de armata română în lunile iulie-august 1917 la Mărăști, Mărășești și Oituz au determinat eșuarea planului Puterilor Centrale de împărțire a României care ar fi pus capăt existenței statului român¹⁸⁴. A fost apărată cu mari sacrificii suveranitatea și independența națională a teritoriului care mai rămăsese în urma ocupației militare din anul 1916, asigurându-se continuitatea statală. În jurul acestui nucleu, cu capitala la Iași, au gravitat toate forțele naționale care au realizat desăvârșirea unității politice românești¹⁸⁵.

Marele istoric a analizat cu atenție planurile strategice, cât și în transpunerea lor în practică pe câmpul de luptă, consecințele pentru viitorul României, atitudinea forțelor inamice. Astfel, el a apreciat în mod deosebit planul de ofensivă în sectorul vrâncean, la curbura Carpaților, deoarece aici „erau singurele trupe austro-ungare de valoare întotdeauna îndoielnică și cu soldați ai minorităților mânate cu revolverul pe la spate”¹⁸⁶. Victoriile obținute i-au întărit convingerea savantului în dreptatea cauzei noastre naționale și în „imposibilitatea cuceririi germane”¹⁸⁷. România, „prin armata sa a afirmat puternic și deschis în fața Europei și a lumii dreptul statelor mici la existență liberă și independentă”¹⁸⁸.

Marele izbânzi militare din vara anului 1917, obținute în fața unei armate cu o dotare net superioară armatei române, a surprins Marile Puteri ale Europei. Puterile Centrale, consemna savantul, considerau victoriile de la curbura Carpaților „un incident” trecător¹⁸⁹. Pentru armata rusă, cu starea de spirit atât de decăzută, disciplina atât de „măcinată, dorința de pace așa de generală”, acțiunile românilor nu puteau fi decât o momeală și un element de confuzie, „poate chiar motivul unui dezastru”¹⁹⁰. Aceste poziții, considera marele „animator al ideii naționale”, făcute „într-un mediu

¹⁸² Vezi pe larg Ion Cupșa, *Armata română în campaniile din 1916-1917*, București, Editura Militară, 1967, p. 228-229; 253-254; Keith Hitchins, *op.cit.*, p. 90-91; Gh. Platon, *op.cit.*, p. 475; C. Kirițescu, *op.cit.*, p. 59-79; 80-132; 136-156.

¹⁸³ Idem, *op.cit.*

¹⁸⁴ I. Agrigoroaiei, *Glorioasele victorii din vara anului 1917 și dejucarea planurilor de împărțire a României*, în *RA*, nr. 1, 1978, p. 50; idem, *Poziția Marilor Puteri față de România*, în *Românii în istoria universală*, vol. I, Iași, 1986, p. 466-467; idem, *Iașii în anii 1916-1918*, partea I, p. 174.

¹⁸⁵ Unirea realizată în anul 1918 a fost, după cum este cunoscut, rodul luptei tuturor românilor; menținerea însă a ființei statului român prin victoriile din anul 1917 a însemnat menținerea nucleului în jurul căruia au gravitat toate forțele de eliberare națională românești. Lipsa acestui nucleu, Moldova, cu centrul la Iași, ar fi creat mari greutăți realizării unității românești. **Idem.**

¹⁸⁶ N. Iorga, *op.cit.*, p. 245.

¹⁸⁷ *Neamul Românesc*, 27 august 1917; N. Iorga, *Un an de război*, în *Neamul Românesc*, 15 august 1917.

¹⁸⁸ Idem, *Valoarea pentru civilizație a statelor mici*, în *Secolul XX*, nr. 316-317-318, 1990, p. 23-33.

¹⁸⁹ Idem, *Supt trei regi*, p. 250.

¹⁹⁰ **Idem.**

militar de greoiu materialism”, reducea armata română la un simplu instrument de luptă „cu o perfectă mecanică” și făceau abstracție de tot „ce simte și ce voiește soldatul, încă mai indiferent ce se zbate în societatea civilă de la spatele lui”¹⁹¹.

În concepția marelui patriot, între omul de pe front și cel din spatele frontului se stabilesc anumite legături, stări sufletești. Acestea se transformă în sări de spirit ce devin „factorii de căpetenie în dezvoltarea poporului care pleacă de la dânsle și lucrează prin mijlocirea lor”¹⁹². Definind armata română numai din punct de vedere strict militar, însemna, în concepția sa, a nega „solidaritatea deplină, neapărată între cei de sus și cei de jos”, dovedește „că am pornit la război tot pe clase”¹⁹³. Realitatea istorică, aprecia marele istoric, este că la noi „o armată este înaintea de toate o forță morală”, chemată „să îndeplinească idealul național”¹⁹⁴. Statul național este, prin urmare, mai întâi „o creație sufletească și apoi o chestiune națională, instituțională”¹⁹⁵. În tranșee, „ostașii decid, prin mucenicia lor, destinele neamului”¹⁹⁶. Prin urmare, concluzionează N. Iorga, „țara aceasta n-am apărât-o numai, ci am creat-o sufletește”¹⁹⁷.

Victoriile de la Mărăști, Mărășești și Oituz au constituit o grea lovitură aplicată „scepticilor de la București, adepți ai alianței cu Puterile Centrale care se gândeau la un alt guvern și la un alt monarh pe tronul României”¹⁹⁸.

În toamna anului 1917 s-au desfășurat în Europa evenimente politice și militare care au avut consecințe importante asupra desfășurării Primului Război Mondial și a evoluției lumii postbelice. La 25 octombrie/7 noiembrie 1917 izbucnea revoluția boșevică, care instaura statul „dictaturii proletarietului” sub conducerea Partidului Comunist Bolșevic. A doua zi după preluarea puterii politice, Congresul Sovietelor de deputați adopta **Decretul asupra păcii**, care propunea tuturor statelor implicate în război încetarea ostilităților și începerea tratatelor pentru încheierea unei păci fără anexiuni și despăgubiri. La 2/15 noiembrie 1917, guvernul sovietic adopta **Declarația dreptului popoarelor din Rusia** privind autodeterminarea acestora până la separare și formarea de state independente¹⁹⁹. În ziua de 13/26 noiembrie 1917, Rusia sovietică prezenta puterilor Centrale propunerea pentru încheierea unui armistițiu, care se perfecta la Brest-Litovsk la 22 noiembrie/5 decembrie 1917.²⁰⁰

Ieșirea Rusiei Sovietice din război în urma încheierii armistițiului și a Tratatului de la Brest-Litovsk din 3 martie 1918 cu Germania²⁰¹ crea mari dificultăți României. O

¹⁹¹ N. Iorga, **op.cit.**, p. 250.

¹⁹² Idem, **Stări sufletești și războaie**, București, 1994, p. 158.

¹⁹³ **Idem**, p. 189.

¹⁹⁴ *Apud* Petre Țurlea, **N. Iorga în viața politică a României**, p. 101.

¹⁹⁵ N. Iorga, **op.cit.**, p. 189.

¹⁹⁶ *Apud* Pamfil Șeicaru, **op.cit.**, p. 63.

¹⁹⁷ N. Iorga, **op.cit.**, p. 189.

¹⁹⁸ N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 255.

¹⁹⁹ Richard Pipes, **Scurtă istorie a revoluției ruse**, traducere din engleză de Cătălin Pârcălabu, București, 1998, p. 159-162; Michael Lynch, **Reacțiune și revoluție: Rusia 1881-1924**, București, 2000, p. 109-112; F.-G. Dreyfus, A. Jourcin, P. Thibault, P. Milza, **Istoria universală**, vol. III, **Istoria lumii contemporane**, traducere de Maria Cazanaciu, George Anania, București, 2006, p. 330-331.

²⁰⁰ Richard Pipes, **op.cit.**, p. 159-162;

²⁰¹ Jean-Marie Le Breton, **Măreția și destinul bătrânei Europe: 1492-2004**, traducere de Vlad Russo, București, 2006, p. 161.

mare parte a trupelor ruse din Moldova, contaminate de ideile comuniste, au trecut la acțiuni ostile, părăsind pozițiile de luptă. Evenimentele din Rusia au împiedicat însă România să valorifice victoriile de la Mărăști, Mărășești și Oituz, care ar fi dus, în condiții normale, la eliberarea teritoriului ocupat în primele luni ale războiului. Armata rusă, „o armată în dezagregare”, constituia o amenințare pentru trupele române, care puteau fi târate „în vârtejul dezastrului”²⁰². Șeful Statului Major al Armatei a IV-a rusă, generalul Monkevitz, a recunoscut că „numai patriotismul înălțător al trupelor române a salvat situația”²⁰³. În timpul bătăliei de la Mărășești, Divizia 124 rusă a fugit la primul contact cu inamicul²⁰⁴.

Fidel alianței sale cu Puterile Antantei, guvernul român și comandamentele unităților române au dat ordine soldaților și ofițerilor să aibă față de soldații ruși o atitudine amicală și să evite conflictele și jignirile care ar fi accentuat frustrarea generată de părăsirea frontului de către aceștia și ar fi afectat relațiile cu marele aliat de la răsărit²⁰⁵. Generalul Scerbacev, șeful Marelui Stat Major al Armatei ruse, nu a recunoscut noua putere politică instalată în Rusia și nici valabilitatea armistițiului încheiat cu Puterile Centrale. Depășit de situație, el îi declara regelui Ferdinand și guvernului român că nu mai putea stăpâni armata pe care o comanda și anunța decizia de a începe negocierile cu mareșalul german Mackensen în vederea încheierii unui armistițiu, în anumite condiții, pe tot frontul ruso-român²⁰⁶. Această decizie pune în însă România într-o situație fără ieșire. Ea se vedea în situația de a nu mai continua lupta, de a-și compromite aspirațiile pentru care intrase în război. Generalul Berthelot constata că pe frontul rusec, armatele română și rusă „sunt atât de intim amestecate încât nici n-ar putea fi separate și, în fapt, soarta României era intim legată de evoluția situației Rusiei”²⁰⁷.

La 3 decembrie 1917, generalul Scerbacev îi comunica lui Mackensen propunerea de a începe tratativele pentru încheierea armistițiului pe tot frontul ruso-român. Guvernul român se întrunea într-o ședință de urgență prezidată de regele Ferdinand la 4 decembrie 1917, prilej cu care se hotăra ca armata română să se alăture la armistițiul propus de partea rusă, pe care l-a catalogat drept „un act de forță majoră cu caracter pur militar și nu politic”²⁰⁸.

România considera încheierea armistițiului o chestiune impusă de situația de moment de pe front, care nu-i va schimba cu nimic atitudinea sa „de fond”: „Loialitatea noastră față de aliați a rămas nealterată și credința în întregirea noastră națională n-a suferit nici o schimbare”²⁰⁹. La terminarea ședinței de guvern, regele, profund emoționat, sub impresia hotărârii adoptate, a declarat: „Când am intrat în război, știam că va fi greu, prevedeam chiar că se poate chiar să fim învinși; nu mi-am putut trece prin

²⁰² C. Kirițescu, *op.cit.*, p. 195.

²⁰³ *Ibidem*.

²⁰⁴ *Ibidem*.

²⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁶ *Ibidem*; Constantin Botoran, Ion Calafeteanu, Eliza Campus, Viorica Moisuc, **România și Conferința de pace de la Paris (1918-1920). Triumful principiului naționalităților**, Cluj-Napoca, 1983, p. 161; I. Agrigoroaiei, *op.cit.*, p. 470.

²⁰⁷ Constantin Botoran, Ion Calafeteanu, Eliza Campus, Viorica Moisuc, **România și Conferința de pace de la Paris (1918-1920)**, p. 161.

²⁰⁸ I. Scurtu, *op.cit.*, p. 44; Keith Hitchins, *op.cit.*, p. 295.

²⁰⁹ *Apud* I. Agrigoroaiei, *op.cit.*, p. 470.

mente că vom fi victima unui act de trădare, fără precedent în istorie și că astfel va veni o zi ca cea de astăzi în care să trebuiască să ne gândim cum să ieșim cu onoare fără a ne sinucide”²¹⁰.

Primul-ministru I.I.C. Brătianu a explicat pe larg situația generalului Berthelot. Ieșirea Rusiei din război și încheierea păcii izolează complet România de aliații săi occidentali încât aceștia „nu pot face altceva decât să ne trimită încurajări sterile”. Rezervele interne erau aproape complet epuizate: „În România este foamete, munițiile nu sunt suficiente pentru o campanie de lungă durată, cea mai mare parte a rămas în depozitele noastre din Rusia și mai ales din Ucraina”. În aceste condiții, se întreba premierul român, ce trebuia făcut pentru a evita „un inevitabil dezastru”: „Nu văd altă soluție și anume de a intra în negocieri cu Germania și de a le face să dureze cât mai mult timp posibil”²¹¹.

N. Iorga a analizat evenimentele care se derulau, în acele zile complicate, pe front și în spatele acestuia. Evoluția situației politice din Rusia îl surprinse prin rapiditatea deciziilor și a consecințelor fatale asupra cadrului general politic și militar. I.G. Duca, cel care i-a fost în preajmă în toată perioada războiului, i-a comunicat acestuia intenția lui Scerbacev de a încheia armistițiul, depășit fiind de situație, „trupele neascultându-l nicăieri”²¹². Potrivit lui Duca, Scerbacev ar fi comunicat lui Brătianu că „are un singur mijloc de a fi întrucâtva folositor românilor, să negocieze el armistițiul pe care l-ar negocia ceilalți”²¹³.

De asemenea, marele istoric s-a interesat care era părerea autorizată a lui Berthelot, pentru care avea o deosebită considerație, și a aflat că și acesta, datorită situației disperate de pe front, vedea încheierea armistițiului „că este o necesitate”²¹⁴.

Analiza evenimentelor politice și militare desfășurate pe frontul de răsărit îi prezenta lui Iorga o situație care, cel puțin pe moment, părea fără ieșire și care putea duce la compromiterea definitivă a eforturilor unei întregi generații pentru realizarea idealului național al desăvârșirii unității politice românești. Desigur că Iorga nu putea interpreta situația de pe front ca un militar de profesie. El era un om al onoarei, al cuvântului care odată exprimat trebuia respectat, în orice împrejurare. Istoricul era împotriva oricăror tratative cu Puterile Centrale: „orice ar fi preferabil acestei rușini care nu s-ar putea șterge”²¹⁵.

În concepția lui Iorga, armistițiul „înseamnă să nu vedem mai departe de interesele noastre imediate, a privi problema prin prisma unui egoism nedemn de

²¹⁰ I.G. Duca, **op.cit.**, vol. IV, partea a II-a, p. 21. Reprezentanții țărilor Antantei de la Iași au prezentat guvernelor lor cu realism situația, dar nu au primit un punct de vedere oficial cu privire la armistițiu. Guvernele Antantei nu au acceptat nici o motivație pentru încheierea armistițiului separat cu Puterile Centrale. Clemenceau nu împărtășea ideea că nu exista o altă ieșire pentru România. El miza pe o rezistență a armatei române în colaborare cu Rada ucrainiană și cu generalii ruși contrarevoluționari într-un plan schițat de Berthelot. Constantin Botoran, Ion Calafeteanu, Eliza Campus, Viorica Moisuc, **România și Conferința de pace de la Paris (1918-1920)**, p. 161; I. Agrigoroaiei, **op.cit.**, p. 470.

²¹¹ **România în anii Primului Război Mondial**, vol. II, București, 1987, p. 436-437.

²¹² N. Iorga, **Memorii**, p. 176.

²¹³ **Ibidem**.

²¹⁴ **Ibidem**.

²¹⁵ **Ibidem**, p. 177; *apud* Gh. Florescu, **Germania și germanii în Memoriile lui N. Iorga (1917-1918) (I)**, în *Zargidava*, nr. 7, 2008, p. 115.

sacrificiile care se fac”²¹⁶. Războiul în care era angajată România purta în el nu numai destinele celor aflați în luptă, „dar ale lumii luată în totalitatea ei”. Abandonarea luptei de către armata română, chiar și în acele condiții, însemna abandonarea idealului nostru național. Obiectivul românilor, considera el, era „să facem din acest război lupta fără de odihnă pentru izbândirea întreagă a idealului ce suntem sortiți a-l îndeplini”. Realizarea idealului național ne-ar fi conferit un loc demn între popoarele lumii, „altfel am fi nemernicii care n-au adus nici un serviciu omenirii”²¹⁷.

Cunoscând concepția lui N. Iorga de continuare a războiului alături de Antantă, trecând peste greutățile de moment, I.G. Duca încerca să îi explice acestuia că România, în acele împrejurări, nu era capabilă decât doar „de a mai uza puținel trupele germane”²¹⁸. Izolată complet de aliații săi din vest, după ieșirea Rusiei din Război, armata română s-ar fi angajat „într-o luptă fără scop” și „lipsită de provizii, de muniții care o ducea inevitabil la capitularea finală”²¹⁹.

Pomind de la aceste considerente, ministrul liberal al educației, I.G. Duca, insista pe lângă N. Iorga să prezinte miniștrilor țărilor Antantei acreditați la Iași situația fără ieșire în care se găsea România în urma evenimentelor din Rusia și necesitatea încheierii pe moment a armistițiului cu Puterile Centrale. Iorga, în **Memoriile** sale, confirmă sugestia lui Duca de a vorbi cu reprezentanții Antantei, îndemnându-l „a vorbi în acest sens, al păcii separate, miniștrilor străini, invocând rolul pe care-l am ca reprezentant al unei opinii publice independente”²²⁰.

N. Iorga nu-și pierduse în acele momente speranța în triumful cauzei noastre naționale, deși starea de spirit a lumii politice românești „era sub orice nivel”²²¹.

În această atmosferă apăsătoare, speranțele sale se îndreptau spre regele Ferdinand, care rămăsese simbolul continuității noastre ca stat. Sub îndemnul reginei, istoricul a alergat la rege pentru a-l îmbărbăta și a-i vorbi „despre necesitatea morală de a nu se zgudui în asemenea momente baza politică însăși a luptei din nou deschise”²²². Iorga întâlnea însă un rege încrezător în posibilitățile României de a obține în final Ardealul și Bucovina²²³.

Optimismul monarhului confirma faptul că guvernul rămânea la Iași, asigurându-se astfel că România, deși redusă teritorial, va continua să existe, că ea reprezenta nucleul în jurul căruia se vor uni celelalte provincii locuite de români după o ultimă și supremă încercare²²⁴.

Tratatul pentru încheierea armistițiului s-au desfășurat la Focșani, în zilele de 7-9 decembrie 1917. Pentru a nu se angaja personal, regele Ferdinand a încredințat generalului Prezan comanda supremă a armatei române²²⁵. Delegația română a fost condusă de generalul Lupescu, adjunctul șefului Marelui Cartier General al Armatei

²¹⁶ N. Iorga, **Pacea piratului**, în *Neamul Românesc*, an XII, nr. 9, 12 ianuarie 1917.

²¹⁷ **Ibidem**.

²¹⁸ Idem, **Memorii**, vol. I, p. 210.

²¹⁹ **Ibidem**, p. 176.

²²⁰ **Ibidem**, p. 177; Gh.I., Florescu, **op.cit.**, p. 115.

²²¹ Nicolae Iorga, **O viață de om**, vol. III, p. 171.

²²² **Ibidem**, p. 170.

²²³ **Ibidem**.

²²⁴ **Ibidem**.

²²⁵ Constantin Botoran, Ion Calafeteanu, Eliza Campus, Viorica Moisuc, **România și Conferința de pace de la Paris (1918-1920)**, p. 162.

române, însoțit de 11 ofițeri români, printre care coloneii Condeescu și Rășcanu, iar cea germană avea în frunte pe generalul von Morgen. Germanii prezenți la Focșani s-au arătat binevoitori față de reprezentanții români cu scopul de a obține bunăvoința acestora în vederea încheierii unei posibile păci separate²²⁶.

În timpul tratativelor s-a convenit la încetarea ostilităților cu obligația reciprocă de a nu fi reluate decât prin denunțarea prealabilă a armistițiului cu 72 de ore înainte și cu rezerva pentru ruși de a-l considera ca provizoriu până când chestiunea războiului sau a păcii va fi decisă de autoritatea constituantă a Rusiei²²⁷. Delegațiile română și rusă prezente la tratativele în orașul de pe Milcov au propus ca pe durata armistițiului să se interzică mutarea de trupe de pe frontul românesc pentru a fi trimise pe alte fronturi²²⁸. Tratatивele au dus la adoptarea unei formule intermediare, înscrisă în paragraful 8 al armistițiului, prin care „cele două părți se obligă a nu mai da ordine pentru transporturi operative, mișcări și grupări, precum și de a nu mai executa transporturile și grupările pentru care s-ar fi dat ordine după 5 decembrie inclusiv”²²⁹. Această soluție a fost acceptată și de francezi, evitându-se în felul acesta ceea ce generalul Berthelot afirma că ar fi pentru Franța „un coup de poingard dans le dos”²³⁰.

N. Iorga a manifesta un interes aparte relativ la desfășurarea tratativelor, analizând calitatea și comportamentul delegaților desemnați pentru încheierea armistițiului. În timpul acestora, I.I.C. Brătianu îi sugera istoricului, prin intermediul lui I.G. Duca, că „în vederea unui armistițiu de capitulare, ideea de pace să fie servită de ziarul *Neamul Românesc* ca formator al opiniei publice”²³¹. Membrii delegației române la negocierile de pace de la Focșani au avut „o atitudine ce nu se deosebea de aceea a unor pensionari care se bucurau că au scăpat”²³². Aceștia „nu au avut un comportament demn de mărimea misiunii care li s-a încredințat, s-au fotografiat cu delegații germani, fapt ce a provocat indignare în rândurile Aliaților și în special în rândurile francezilor care nu glumesc cu aceste chestiuni”²³³. Pentru îndeplinirea unor astfel de misiuni, sublinia N. Iorga, „care cer un înalt simț de demnitate în înfrângere sau în cazul nostru în fatala înșenunțare sub împrejurări trebuie suflete foarte tari”²³⁴.

Generalul Lupescu, conducătorul delegației române de la Focșani, a prezentat istoricului unele detalii ale tratativelor. Astfel, impunerea clauzei de interzicere a transportului de trupe germane de pe frontul românesc pe cel din Apus a fost rezultatul colaborării dintre delegația română și cea rusă. Delegația română a reușit să testeze starea de spirit a germanilor prin intermediul populației locale. În urma observațiilor făcute s-a ajuns la concluzia că, în pofida unei superiorități totale afișate, germanii aveau nevoie de armistițiu, iar „starea de belșug de la Focșani este o înșcenare naivă pentru ochii noștri”²³⁵.

²²⁶ C. Kirițescu, **op.cit.**, p. 197-200; N. Iorga, **Istoria românilor**, vol. X, p. 389; I.G. Duca, **op.cit.**, p. 25.

²²⁷ **Ibidem**.

²²⁸ **Ibidem**.

²²⁹ **Ibidem**.

²³⁰ *Apud* I.G. Duca, **op.cit.**, p. 25.

²³¹ N. Iorga, **O viață de om**, vol. III, p. 171.

²³² Idem, **Supt trei regi**, p. 262.

²³³ I.G. Duca, **op.cit.**, p. 26.

²³⁴ N. Iorga, **op.cit.**, p. 262.

²³⁵ C. Kirițescu, **op.cit.**, p. 197-200; I.G. Duca, **op.cit.**, vol. IV, p. 25-28.

Armistițiul s-a încheiat cu o subtilă, dar intensă propagandă defetistă, făcută în special în rândurile ofițerilor. Agenții acestei „propagande dibace” încercau să insuflă ideea că „totul e sfârșit”, că „a impune o atitudine războinică nu e numai o greșeală ci o adevărată crimă”²³⁶.

Lovitura de stat bolșevică din Rusia din octombrie 1917, prin hotărârile politice și militare adoptate de noul guvern comunist, a influențat moralul trupelor ruse sub aspectul spiritului combativ, înregistrându-se numeroase dezertări²³⁷. Atitudinea forțelor ruse din Moldova, influențate de propaganda bolșevică, a dus la dezorganizarea frontului și anularea planului de eliberare a teritoriului românesc ocupat. Această situație a făcut ca marile victorii obținute cu mari sacrificii la Mărăști, Mărășești și Oituz de armata română, „care era o armată de țărani căreia în zadar i se vorbea cu meșteșug în vederea câpătării unei popularități nesănătoase de întoarcere imediată la vetre”²³⁸, să nu aibă consecințele unei „conștiințe de victorie cu lumea politică românească”²³⁹.

Aprecierile lui N. Iorga se întemeiau pe analiza măsurilor luate de guvern precum și pe atitudinea clasei politice românești care, speriată, își căuta liniștea dincolo de graniță²⁴⁰. Sub presiunea evenimentelor, guvernul român a luat măsuri pentru păstrarea și apărarea avutului statului și al cetățenilor, siguranța armatei, a ordinii și liniștii publice.

România a fost forțată să încredințeze spre păstrare tezaurul Băncii Naționale și al Casei de Economii și Consemnațiuni, „cămările sale materiale și ale geniului său, Rusiei”²⁴¹. Bancherul M. Blank, unul dintre cei mai importanți oameni ai finanțelor românești, a insistat ca păstrarea tezaurului să se facă în Marea Britanie și S.U.A.²⁴². Guvernul român a considerat încredințarea tezaurului său spre păstrare în altă parte o jignire adusă aliatului său, pe teritoriul căruia se desfășura tranzitul de armament și muniție primit ca ajutor din partea aliaților săi occidentali²⁴³.

N. Iorga consemnează că în luna iulie 1917, în perioada celei de-a doua faze a bătăliei de la Mărășești, au plecat spre Moscova și Petrograd aurul Băncii Naționale și al Casei de Depuneri, obiecte prețioase ale muzeului din București, cele luate cu forța din mănăstiri, cele mai prețioase documente și manuscrise ale Academiei Române, ale Arhivelor Naționale, corespondența diplomatică din arhivele Ministerului de Externe, tablouri semnate de N. Grigorescu, precum și valori ale particularilor²⁴⁴. Printre particularii îndemnați să-și depună spre păstrare în Rusia bunurile de valoare se afla și marele istoric N. Iorga. Alexandru Lapedatu, consemna acesta, l-a îndemnat „să adaugă atât din scrisorile mele, din cele ale altora la care ținam foarte mult precum și o scrisoare a lui Tudor Vladimirescu, o serie de traduceri de poezii populare făcute de

²³⁶ N. Iorga, *op.cit.*, p. 260.

²³⁷ Pierre Renouvin, *op.cit.*, p. 113-120.

²³⁸ N. Iorga, *op.cit.*, p. 260.

²³⁹ Idem, *O viață de om*, p. 168.

²⁴⁰ *Ibidem*, p. 168-169.

²⁴¹ C. Kirițescu, *op.cit.*, p. 203; Viorica Moisuc, **Tezaurul României evacuat la Moscova în 1916 și confiscat de soviete-problemă internațională actuală** în *Glasul Bucovinei*, an VIII, nr. 32, nr. 4/2001, p. 9-22.

²⁴² *Ibidem*.

²⁴³ *Ibidem*.

²⁴⁴ N. Iorga, *Supt trei regi*, p. 256.

regină după o versiune franceză a mea și câteva lucrări de mare preț pentru mine”²⁴⁵. Din acest „depozit sacru încredințat spre păstrare tovarășului de luptă cu girul aliaților comuni”²⁴⁶, România va recupera o mică parte în 1935, pe baza protocolului din 31 mai (1443 lăzi, toate răvășite) și în 1956, prin protocolul din 6 august²⁴⁷.

N. Iorga a identificat printre agenții pacifiști pe unii oameni politici rămași în București, în frunte cu Constantin Stere, iar la Iași pe cei strânși în jurul revistei *Viața românească*, care nu mai apărea momentan, laolaltă cu majoritatea evreilor intelectuali ce reprezentau „o continuă și obraznică protestare contra războiului”²⁴⁸. Pentru atitudinea lor de protestare contra războiului de reîntregire a neamului, savantul i-a denumit „acești teoreticieni ai urii împotriva unei cauze evident naționale”²⁴⁹. Iorga era uimit că împotriva acestor propagandiști care prin ideile lor „slăbeau și înveninau sufletele”, guvernul nu îndrăznește să ia măsuri de constrângere. Agenții destabilizării nu l-au ocolit nici pe cel mai important formator de opinie din societatea românească, care indiscutabil era N. Iorga. El recunoștea în **Memoriile** sale că s-a exercitat asupra sa o puternică presiune din partea acestora ca să rostească „în ziarul războiului național, cuvântul care trebuia să câștige spiritele încă nehotărâte”²⁵⁰ pentru încetarea războiului.

Propaganda defetistă atingea și pe membrii guvernului, unii miniștri începând să dezaprobe politica lui Brătianu, afirmând că l-ar fi urmat „numai din disciplina de partid și sub presiunea împrejurărilor”²⁵¹. De asemenea, o parte a tineretului, manipulat de propaganda antirăzboinică, îl considera pe Ion I.C. Brătianu principalul responsabil de dezastrul țării. Deputatul naționalist-democrat de Prahova a analizat consecințele nefaste ale acestei propagande și a cerut ca primă măsură de contracarare „o cât mai mare efortare la disciplină”²⁵². În acest sens, N. Iorga adresa regelui, la 12 martie 1918, un memoriu în care preciza că războiul pe care îl ducea România împotriva Puterilor Centrale „nu era rezultatul artificial al unor interese vremelnice sau al unor concepțiuni personale. El este impus de o necesitate istorică care domină întreaga noastră viață de stat și căreia îi corespunde cel mai neclintit ideal al întregului popor”²⁵³.

În paginile ziarului său, *Neamul Românesc*, în conferințele publice, în Parlament,

²⁴⁵ Idem, **O viață de om**, p. 168.

²⁴⁶ În iulie 1917, gravitatea situației militare determina guvernul român să depună spre păstrare tezaurul său în Rusia. În această situație, prin *Jurnalul Consiliului de Miniștri* nr. 272 bis din 18 iulie 1917, la propunerea lui N. Titulescu, ministru de Finanțe, s-a decis strămutarea în Rusia a sediului și avutului Băncii Naționale a României. La 22 iulie, N. Titulescu autoriza Banca Națională „să-și strămute aiurea sediul și obiectul ei cât și pe cel pe care îl are în păstrare”. Avutul băncii, în valoare de 1 594 836 721,09 lei, și cel al C.E.C., în valoare de 7 miliarde, au fost încărcate, între 23-27 iulie 1917, în 24 de vagoane (1635 de lăzi) și transportat în Rusia, unde sosea la Moscova la 5/19 august 1917 și era depozitat în subsolul Băncii de Stat din Moscova (Palatul Armurilor din Kremlin). Din acest „depozit sacru”, România va primi o mică parte în 1935, respectiv 1956. Viorica Moisuc, **op.cit.**, p. 13-20; **Tezaurul României la Moscova. Documente**, edit. Viorica Moisuc, București, 1993.

²⁴⁷ **Ibidem**.

²⁴⁸ N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 260-261.

²⁴⁹ **Ibidem**.

²⁵⁰ **Ibidem**, p. 261-262.

²⁵¹ **Ibidem**.

²⁵² Pamfil Șeicaru, **op.cit.**, p. 62.

²⁵³ I. Scurtu, **op.cit.**, p. 45.

Iorga a atenționat că vinovată de dezastrul țării era întreaga clasă politică românească, toți cei care aveau responsabilități publice la orice nivel în societate. Cel mai ușor era, în acele momente, comenta marele istoric, „să ne plângem de greșelile organizației și să dai toate pe seama altuia care și el o dă pe seama ta”²⁵⁴. Într-un stat democratic precum România unde, conform **Constituției** de la 1866,²⁵⁵ guvernul se forma din majoritatea parlamentară în urma alegerilor, „nici o organizație politică nu există în afară de noi toți”²⁵⁶. Guvernul, ca emanație a voinței cetățenilor exprimată prin vot, organiza și administra statul prin urmare „statul suntem astăzi toții îndată ce ne lăsăm puțințel la o parte pe noi ca să facem bine celorlalți”²⁵⁷. Prin urmare, considera Iorga, România, „o țară liberă are mai puțin decât altele dreptul de a învinui neconținut regimul care și l-a dat cu are datoria de a-l întregi și a-l suplini unde lipsește”²⁵⁸.

N. Iorga a susținut în toată perioada războiului politica guvernului, abținându-se de la orice critici „care să altereze prin ingrediente de politicianism linia națională pe care o respecta”²⁵⁹. Demersurile lui Brătianu de a menaja „susceptibilitatea lui Iorga”²⁶⁰ și a-l menține pe linia susținerii guvernului liberal, nu și-ar fi atins scopul dacă nu ar fi găsit în conștiința savantului „imperativele patriei”: „Eu nu mă uit cine poartă steagul țării, eu steagul țării îl văd, eu steagul țării îl apăr”²⁶¹.

Marele istoric s-a ridicat împotriva tuturor acelor care criticau în presă politica lui Ion I.C. Brătianu, arătându-le că omul împotriva căruia „se zvârcolesc de moarte duce pe umeri o povară mai grea decât a oricui”. El era convins că omul politic pe care împrejurările l-au adus în fruntea țării „tocmai în ceasul când pentru dânsa au venit momentele decisive”, este responsabil „față de conștiința sa, față de o țară și de un neam, față de judecata vremurilor”²⁶².

N. Iorga nu s-a îndoit nici un moment de bunele intenții ale primului-ministru de depășire a greutăților momentului și înlăturarea dificultăților trecutului ca ele să nu se mai repete. Pentru aceasta, el „ar vrea să aibă toată experiența trecutului ca și cum însuși ar fi trecut prin acele greutăți, le-ar fi combătut și învins, ar vrea să aibă toată intuiția viitorului”²⁶³.

Savantul considera că printre factorii cei mai distructivi care afectau moralul societății românești nu erau „tifosul exantematic care a sosit ca la orice nație în păduchi și în holeră care stă la ușa foametei”, ci „ucigătoarea descurajare mai ales iluziile care nu ucid mai puțin”²⁶⁴. Starea de resemnare ce domina o parte a clasei noastre politice determina pe „stăpânii noștri, oamenii partidelor” să „se care” căutându-și „o asigurare

²⁵⁴ N. Iorga, **Datoria cea mare**, în **Războiul nostru în note zilnice (1917-1918)**, vol. III, p. 47.

²⁵⁵ I. Mamina, **Monarhia constituțională în România. Enciclopedie politică 1866-1938**, București, 2000, p. 127-187; Gh. Platon, **op.cit.**, p. 208-209.

²⁵⁶ N. Iorga, **op.cit.**, p. 47.

²⁵⁷ **Ibidem**.

²⁵⁸ **Ibidem**.

²⁵⁹ Pamfil Șeicaru, **op.cit.**, p. 64.

²⁶⁰ **Ibidem**.

²⁶¹ N. Iorga, **Voința obștii românești**, București, 1983, p. 33-34.

²⁶² **Ibidem**, p. 31-32.

²⁶³ **Ibidem**.

²⁶⁴ *Neamul Românesc*, an XII, nr. 59, 3 martie 1917.

în străinătate²⁶⁵. Atitudinea clasei politice în momentele cruciale ale existenței unui popor determina gradul de maturitate și forță a unei societăți. În concepția lui N. Iorga, societatea în care sentimentul datoriei față de imperativele naționale era mai puternic „decât grija de sine” era una puternică. Acolo unde prima „grija față de persoana sa, de familia, de averea sa” erau societăți slabe, lipsite de orice viitor. Fiecare membru al colectivității „este dator să raporteze suferința lui la binele sau răul societății întregi din care face parte, iar nu starea întreagă a acestei societăți la suferința lui”²⁶⁶. Realitatea istorică demonstrează că „puterea pe care și-o simte oricine în ceasurile grele nu este numai a lui, ci și a tuturor celor care au fost mai înainte de dânsul”²⁶⁷. Calitățile strămoșilor, precum hotărârea, bărbăția, neînduplecarea „sunt sprijinul cel mare în clipa când puterile sufletești ale unui singur om sunt prea slabe ca să sprijine povara pe care vremurile au lăsat-o pe umerii lui”²⁶⁸.

Comportamentul clasei politice românești în acele momente cruciale pentru însăși existența statului român crea oricărui observator avizat imaginea unei clase eterogene, „foarte amestecată”, la care înaintașii unora „au venit din cine știe ce Fanar care cunoaște numai două atitudini: trufia când soarta zâmbește, deznădejdea, dezertiuinea, ascunzătoarea când ea, zeita cea mută, își încrețește sprâncenele”²⁶⁹. Momentele grele, „nenorocirile”, cum le denumea Iorga, aduceau în atenția societății oamenii simpli și serioși care muncesc, gândesc, se jertfesc, „mărețe figuri de luptători până la capăt”, personificări ale celor mai nobile și mai rare calități omenești²⁷⁰. Pribeगी care nu au stat la „căpătăiul fratelui când se chinuiește”²⁷¹, proveneau din „mândre case pline de toate bogățiile cele mai rafinate”²⁷². Aceștia, cu „livide mutre rebegite”, după cum îi caracteriza istoricul, pentru siguranța lor se retrăgeau în locuri ferite peste graniță, „cu o comică zguduire a întregii lor ființe”²⁷³. Iorga îndemna la unitate pentru depășirea greutăților: „Să ne strângem laolaltă în fața vijeliei chiar dacă trăznetul ar crăpa în două copacii sub care ne adăpostim”²⁷⁴, iar pribeagul care „n-a căutat aici decât laptele și miera celor două Valahii” să fie lăsat în pace să-și joace pe mai departe „comedia veche și tristă cu depărtate origini fanariote”²⁷⁵.

N. Iorga îl vizita pe primul-ministru pentru a se informa mai exact asupra măsurilor ce se vor lua pentru a revigora starea de spirit și a depăși momentele grele prin care trecea societatea românească. I.I.C. Brătianu i-a făcut impresia că ar fi depășit de situație, îndemnându-l să părăsească Iașul pentru a se refugia în Rusia²⁷⁶. Iorga însă refuza propunerea șefului guvernului, acceptând cu greu doar plecarea familiei. Amintindu-și de această despărțire de membrii familiei sale, istoricul mărturisea că

²⁶⁵ N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 261.

²⁶⁶ Idem, **Stări sufletești și războaie. Suflet românesc. Îndreptar pentru soldați**, București, 1994, p. 153; idem, **Voința obștii românești**, p. 114-115.

²⁶⁷ Idem, **Voința obștii românești**, p. 78.

²⁶⁸ **Ibidem**.

²⁶⁹ **Ibidem**.

²⁷⁰ **Ibidem**, p. 103.

²⁷¹ **Ibidem**, p. 129.

²⁷² **Ibidem**, p. 103.

²⁷³ **Ibidem**.

²⁷⁴ **Ibidem**, p. 79.

²⁷⁵ **Ibidem**, p. 105.

²⁷⁶ Idem, **O viață de om**, vol. III, p. 169.

fusesse „cea mai tristă zi” din viața lui²⁷⁷.

Locul de refugiu pentru majoritatea clasei politice românești a fost Odessa, care „juca rolul unei eventuale capitale de refugiu”²⁷⁸, iar regelui și familiei sale „i s-a găsit o casă negustorească la Harkov”²⁷⁹.

Refuzul categoric al marelui istoric de a părăsi țara când primejdia amenința existența noastră ca stat demonstra că el nu a încetat o clipă să creadă în triumful cauzei noastre naționale. Ieșind din cabinetul primului-ministru, după scurta vizită de informare, N. Iorga a fost întrebat de Brătianu dacă mai credea că armatele germane vor mai putea fi învinse. Răspunsul a fost prompt: „O cred și acum, dar n-am spus niciodată când”²⁸⁰. Convingerea sa se baza pe argumentele istoriei, care demonstrează că nici un popor care își apără drepturile legitime la viață națională proprie nu poate fi învins definitiv. Entuziasmul popular „biruiește în cele din urmă deprinderile îndătinale ale mecanicii perfecte”²⁸¹. Veacurile istoriei îndeamnă să nu renunțăm la idealurile noastre, „dreptul nostru nebiruit o strigă” pentru „că este de neconceput la urmă să nu biruim, cu cât mai mult vom suferi, cu atât vom birui mai deplin și cu atât mai bine întemeiată va fi biruința noastră”²⁸².

Depășirea marilor încercări ale momentului impunea unirea efortului tuturor cetățenilor într-o solidaritate deplină încât „idealul național să stăpânească toate sufletele, împacând toate urile, făcând să dispară toate personalitățile, amuțind toate gurile gata să blesteme, unind pe toți într-o perfectă și dumnezeiască armonie pentru a sta într-un singur trup și într-un singur suflet înaintea dușmanului”²⁸³. Având această credință, Iorga îl ruga pe Denize, secretarul regelui să-i comunice acestuia că nu va părăsi țara, imitând pe „fugarii unei clase care m-am deprins a o disprețui”²⁸⁴, asigurându-l că era gata să urmeze pe suveran pentru orice sarcină „atunci când o supremă nevoie l-ar face să nu mai poată rămâne în teritoriul patriei”²⁸⁵. Regele îi comunică că Puterile Centrale i-au cerut ca, până la începerea negocierilor de pace, să îi îndepărteze pe aceia „a căror prezență le-ar fi fost dezagreabilă”²⁸⁶. Printre cei vizați să părăsească țara era și marele istoric, însă el manifesta fermitate: „Se pare că între cei care ar fi făcut bine să se ducă eram și eu care firește că nici nu mi-am bătut capul”²⁸⁷.

Prezența regelui la Iași, starea sa de spirit, încrederea în victoria finală, îi întărea lui Iorga speranța că momentul dificil va fi depășit, iar înfăptuirea marelui deziderat național al unirii tuturor teritoriilor românești cu Patria Mamă nu va fi nici amânată, nici abandonată. Pentru Iorga, monarhia face parte din „totalitatea lucrurilor prețioase pe care ni le-a lăsat Roma și ea înglobează un lucru foarte mare: noțiunea guvernării

²⁷⁷ *Ibidem*; idem, *Memorii*, vol. I, p. 76-82.

²⁷⁸ idem, *Memorii*, vol. I, p. 75.

²⁷⁹ *Ibidem*.

²⁸⁰ Idem, *O viață de om*, vol. III, p. 169; idem, *Supt trei regi*, p. 256.

²⁸¹ Idem, *Stări sufletești și războaie*, p. 111.

²⁸² Idem, *Pagini alese*, vol. II, București, 1965, p. 444.

²⁸³ *Ibidem*.

²⁸⁴ Idem, *Supt trei regi*, p. 256.

²⁸⁵ Idem, *O viață de om*, vol. III, p. 189.

²⁸⁶ Deranjat de pretențiile germanilor, regele Ferdinand îi declara lui Iorga: „Măine îmi vor cere să îndepărtez pe regină, pe prințul moștenitor”. *Ibidem*, p. 172.

²⁸⁷ *Ibidem*.

integrale”²⁸⁸.

În septembrie 1917, sosea de pe front, în vizită la N. Iorga, ziaristul Pamfil Șeicaru. În timpul acestei memorabile întâlniri, Șeicaru, ca interpret al stării de spirit a camarazilor săi de arme, expunea istoricului psihologia celor din tranșee care independent de „uitările de care aveau parte”, „de ticăloșia intendenței”, de neatenția guvernului, nu renunțaseră nici un moment la îndeplinirea misiunilor încredințate²⁸⁹. Mulți răniți, după ce părăseau spitalul, renunțau și la concediul de convalescență și se întorceau pe front²⁹⁰. Oamenii tranșeelor „asistau îndurerăți la săparea unei prăpăștii între cei care pe front se înfruntau cu moartea”²⁹¹ și cei din spatele frontului, care trăiau în confortul liniștit al Iașului. Capitala temporară a României lăsa impresia celor care veneau în permisie de pe front ori într-o misiune oarecare, „că este o lume diferită” pentru care „războiul nu exista”, că el „nu trăiește în lumea speranțelor și a idealurilor celor din tranșee”²⁹².

Atitudinea acelor clase superioare, care trăiau în siguranța relativă a Iașului, demonstau diferența dintre țara reală și țara legală. Vizibil emoționat de mărturisirile oaspetelui său, Iorga îi prezenta acestuia teancuri de scrisori primite de la ofițerii de pe front, „adevărate răbufniri de revoltă” față de situația existentă. Situația grea prin care trecea România ca urmare a modificării raportului de forțe pe frontul de răsărit în urma evenimentelor din Rusia, l-au emoționat pe N. Iorga, dar nu l-au dezarmat. Istoria a demonstrat că „orice prefacere aduce cu sine o tulburare”²⁹³ și nici un eveniment devastator nu a reușit niciodată până astăzi să omoare „cu adevărat un popor care să fi fost cu adevărat unul și nu o asociație de pradă sub nume de război, în jurul unui sanctuar”²⁹⁴. Prin urmare, popoarele adevărate „sunt nemuritoare”, considera istoricul, pentru că acestea știu să depășească marile pericole, să își conserve existența²⁹⁵.

Savantul susținea că forța societății în orice stat era dată de calitatea individuală ce o compunea. Omul, ca valoare supremă „care poate adăugi la orice lucru” e dator să o dovedească „în orice moment al existenței sale”²⁹⁶. Încununare a întregii creații, omul are parte de-a lungul existenței sale de bucurie, de liniște, de prosperitate dar și de perioade de mare cumpănă ce par insurmontabile. Pentru toate aceste daruri, el era dator să aducă modesta sa recunoștință Creatorului: „Dobânda darului vieții trebuie plătit de la un capăt la altul al existenței fiecăruia, scria N. Iorga, și asupra mărimii ei nu are nimeni dreptul de a se tângui”²⁹⁷. Pe întreaga durată a războiului, N. Iorga a insistat pentru o „cât mai mare sforțare de disciplină” și solidaritate, a criticat dur deznădejdea, corupția, „pleava trândăviei și a luxului care s-a hrănit atâta vreme măduva însăși a neamului nostru”²⁹⁸. Cei care, în momentele grele ale existenței naționale aveau un astfel de comportament, nu puteau fi considerați români, credea marele istoric, deoarece

²⁸⁸ Idem, **Hotare și spații istorice**, p. 312.

²⁸⁹ Pamfil Șeicaru, **op.cit.**, p. 62; Nicholas M. Nagy-Talavera, **op.cit.**, p. 174.

²⁹⁰ **Ibidem**.

²⁹¹ **Ibidem**.

²⁹² **Ibidem**.

²⁹³ Idem, **Voința obștii românești**, p. 140.

²⁹⁴ **Ibidem**, p. 168.

²⁹⁵ **Ibidem**.

²⁹⁶ Idem, **Războiul nostru în note zilnice (1917-1918)**, p. 97.

²⁹⁷ **Ibidem**, p. 44.

²⁹⁸ **Ibidem**, p. 289.

„România însemna o stare sufletească și nu un act de naștere”²⁹⁹. Depășirea acestei stări de lucruri impunea o revoluție interioară „în sufletele fiecăruia” pentru că „Unirea cea mare” urma să fie împlinită „nu ca o victorie militară, ci cu o fundație politică”³⁰⁰.

Pornind de la această concepție, N. Iorga aprecia că războiul de reîntregire angaja întreaga națiune română „în tot ce este, în tot ce are și în tot ce poate care se învederează în tot dar mai ales toată rezistența morală, toată capacitatea de muncă pe care o cuprinde”³⁰¹. Fiecare popor, considera el, va fi apreciat și judecat „după ceea ce vor fi putut storce din împrejurările cele neasemănate de grele, criza de ființă sau de neființă, de lărgire sau de distrugere prin care trecem cu toții”³⁰².

Iorga a primit numeroase informații despre atitudinea dușmănoasă a evreilor față de autoritățile civile și militare ale statului, față de populație, de soldații români în timpul ocupației Puterilor Centrale. Evreii din București „întâmpinau cu flori” și cu „discursuri în jargoane” (idis) sosirea germanilor. Ei se bucurau de fiecare înfrângere românească în fața germanilor³⁰³. De asemenea, știrile care-i parveneau lui N. Iorga din teritoriul ocupat relatau participarea evreilor alături de ocupanți la sechestrarea bunurilor populației, la acțiuni de sabotaj economic și de spionaj³⁰⁴. Colaborarea evreilor cu Puterile Centrale era un fapt cunoscut în întreaga Europă de Răsărit. Presa din această regiune făcea referiri la acțiunile și domeniile colaborării acestora cu trupele germane și austro-ungare³⁰⁵.

În Europa Centrală și de Vest, constata deputatul de Prahova, evreii participau alături de toți cetățenii la efortul general de susținere a efortului de război, luptând efectiv în armatele Franței, Germaniei, Austro-Ungariei și Italiei³⁰⁶. Istoricul se arăta impresionat de atitudinea evreilor din Italia unde „ei sunt doar italieni de confesiune mozaică, ei nu cunosc nici o altă limbă, orice alte tradiții, nici alte veșminte și nu au avut în trecut nici în prezent relații cu dușmanii Italiei”³⁰⁷.

Pornind de la aceste constatări, N. Iorga îi îndemna pe cei din Regat să aibă aceeași atitudine ca și cei din Occident, deoarece în România „ei cer totul și nu dau nimic, iar pentru a avea drepturile cerute trebuie să se manifeste ca cei italieni sau francezi cu aceeași vechime ca cei din vechiul Triest”³⁰⁸.

În Europa Centrală și Occidentală, procesul de emancipare a evreilor începea în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Regele Prusiei, Frederic al II-lea și împăratul habsburgic, Iosif al II-lea, înlăturau purtarea semnului distinctiv, impozitul corporal perceput de la evrei și le acordau o mare libertate în domeniul comercial și industrial. Revoluția Franceză și Imperiul napoleonic au proclamat emanciparea completă sau parțială a evreilor³⁰⁹. După 1830, emanciparea

²⁹⁹ **Ibidem.**

³⁰⁰ Idem, **Voința obștii românești**, p. 140.

³⁰¹ *Neamul Românesc*, an XII, nr. 51, 23 februarie 1917.

³⁰² N. Iorga, **Voința obștii românești**, p. 138.

³⁰³ *Apud* Nicholas M. Nagy-Tallavera, **op.cit.**, p. 162.

³⁰⁴ **Ibidem.** N. Iorga, **Memorii**, vol. I, p. 49.

³⁰⁵ **Ibidem**, p. 161.

³⁰⁶ **Ibidem**, p. 162.

³⁰⁷ **Ibidem.**

³⁰⁸ **Ibidem.**

³⁰⁹ Vezi pe larg, Jacque Madaule, **Istoria Franței**, vol. III, traducere de Eugen Rusu, prefață de Gheorghe Nicolae Cazan, București, 1973.

acestora înregistra progrese semnificative. În Imperiul austro-ungar, procesul se realiza complet odată cu instaurarea regimului dualist în 1867, iar în Germania, către 1870³¹⁰. Viena și Berlinul deveneau printre cele mai puternice centre ale emancipării evreilor. Acolo s-a dezvoltat Haskala, mișcarea evreiască a Epocii Luminilor³¹¹. Astfel se poate explica loialitatea evreilor față de Austria (ulterior Austro-Ungaria) și Germania, state pe care le considerau adevăratele lor patrii. În epoca modernă, afirma istoricul Nagy-Tallavera, când „masele de evrei tânguiau după o cultură superioară apuseană, porneau spre Viena și Berlin”³¹². Ei considerau că „tot ce este bine în mod tradițional vine din Germania și ceea ce este rău, conform tradiției, din Rusia”³¹³. Climatul de toleranță și libertate din Germania a dezvoltat acea „afinitate schizofrenică” dintre evrei și germani³¹⁴. Aceasta s-a manifestat puternic în timpul Primului Război Mondial, evreii considerând armata germană „cvasiiberatoare” în răsăritul Europei, la București, în Bucovina sau în Transilvania³¹⁵.

Atitudinea critică a lui N. Iorga se îndrepta în egală măsură, atât asupra evreilor, cât și a românilor care pactizau cu inamicul, toți fiind considerați agenți ai destabilizării. În concepția sa, marile realizări naționale nu se puteau obține decât printr-o solidaritate deplină „între cei de sus și cei de jos”, indiferent de starea socială și originea etnică³¹⁶. Solidaritatea națională, sintetizată prin formula „Prin toți și pentru toate”, ajută la crearea României de mâine, devenită un stat democratic care va garanta drepturile și libertățile tuturor locuitorilor săi, indiferent de originea etnică și religie. Realitățile istorice care au urmat Primului Război Mondial au confirmat tezele lui N. Iorga.

În calitate de președinte al Camerei Deputaților, N. Iorga s-a manifestat direct și deschis pentru realizarea marilor reforme democratice de care să beneficieze în egală măsură membrii întregii societăți românești.

După părăsirea P.N.D. de către profesorul A.C. Cuza, accentele de antisemitism de natură socială care s-au manifestat în retorica lui N. Iorga au dispărut complet, el manifestând o simpatie sinceră față de mișcarea sionistă³¹⁷. Savantul a salutat intrarea trupelor generalului Allenby în Ierusalim, care „nu era un Godffroi de Bouillon”, el „venea în Ierusalimul lui David și al lui Solomon”³¹⁸. Simpatia față de mișcarea sionistă ce dovedea schimbarea totală de optică față de chestiunea evreiască era explicată de istoric prin aceea că „naționalist” fiind „nu putea proceda altfel”³¹⁹.

N. Iorga se arăta mâhnit de atitudinea unei mari părți a clasei politice românești, care își urmărea doar propriile interese. Indecizia și discordia, considera acesta, erau

³¹⁰ A.J.P. Taylor, **Monarhia habsburgică (1809-1918). O istorie a Imperiului austriac și a Austro-Ungariei**, traducere de Cornelia Bucur, București, p. 123-135; Andrina Stiles, **Unificarea Germaniei (1815-1890)**, traducere de Iuliu și Mihai Popescu, București, p. 108-121.

³¹¹ **Ibidem**.

³¹² Nicholas M. Nagy-Tallavera, **op.cit.**, p. 161.

³¹³ **Ibidem**, p. 162.

³¹⁴ Liderul evreu N. Goldman, parafrazându-l pe Goethe, vorbea despre acea „afinitate schizofrenică dintre evrei și germani”. **Ibidem**, p. 161.

³¹⁵ **Ibidem**, p. 162.

³¹⁶ N. Iorga, **Stări sufletești și războaie**, p. 157.

³¹⁷ Nicholas M. Nagy-Tallavera, **op.cit.**, p. 175.

³¹⁸ **Ibidem**.

³¹⁹ **Ibidem**.

caracteristicile vieții politice în acel moment greu al luării deciziilor³²⁰. Savantul constata o reînviere a luptelor de partid, „o rușine și o amenințare pentru România atât de miraculos ridicată din patul ei de agonie”³²¹. Se profila, considera el pe bună dreptate, o criză de guvern. Conservatorii democrați ai lui Take Ionescu doreau „o schimbare de regim”, iar Brătianu urmărea parcă „să scape de balastul acesta”³²².

Ideea unei schimbări de guvern, „aparențele unui guvern național”, speria pe toți reprezentanții diplomați din țările Antantei aflați la Iași. Atașatul militar al Franței, Luyneș, era uimit pur și simplu să constate că în loc de solidaritate, „urmărim asemenea vrajbe când în toată lumea se căutau cât mai mulți participanți la răspundere”³²³. „Ura, invidia, toate sentimentele păcătoase din luptele de partid pentru putere”³²⁴ creau în capitala provizorie a României, Iași, „o atmosferă tot mai grea, tot mai insuportabilă [...] un pustiu de credință”³²⁵. Unii dintre reprezentanții clasei politice plecați în exil la Odessa, acea „parte a parazitismului politic”, cum o denumea Iorga, nu conteneau „să intrigheze contra unui guvern de fapt mort și a unui rege”³²⁶.

Au existat voci în teritoriul liber, cât și în cel ocupat, care solicitau aplicarea pedepsei cu moartea prin împușcare a „acelora care făcuseră nenorocirea țării”³²⁷. Unii membri ai clerului, în frunte cu arhimandritul Iulian Scriban, consemna cu surprindere marele istoric, au redactat manifeste pe care le-au răspândit în tranșee prin care multumeau pentru sacrificiul soldaților pe front și îi mîndemneau să se întoarcă la vetrele lor³²⁸.

N. Iorga primea zilnic informații din teritoriul ocupat privind atitudinea germanilor față de populație, instituțiile românești, activitatea economică și diferitele proprietăți. Denumirile gărilor erau afișate în limba germană, „ca într-o țară străină”³²⁹. Românii aveau nevoie de interpret pentru a vorbi cu oficialitățile de ocupație, apelând la evrei³³⁰. Ocupantul proceda la o severă campanie de rechiziționare de produse agricole și de diverse bunuri de la populația civilă. De asemenea, consemna Iorga, „s-au luat pretutindeni toate cele în legătură cu industriile ca să fim siliți apoi de a cumpăra de la dâșii”³³¹.

Proprietarii care doreau să-și reocupe casele erau alungați de soldații germani³³². Multe din bunurile celor refugiați în Moldova fuseseră grav deteriorate prin schimbarea destinației ori prin lăsarea lor într-o totală paragină. În această situație s-a aflat și proprietatea istoricului de la Vălenii de Munte.

Referindu-se la averile abandonate în teritoriul ocupat, N. Iorga afirma că, dincolo

³²⁰ Gh. Florescu, **op.cit.**, p. 115.

³²¹ N. Iorga, **Supt trei regi**, p. 256.

³²² **Ibidem**, p. 257.

³²³ **Ibidem**.

³²⁴ **Ibidem**.

³²⁵ Idem, **O viață de om**, vol. III, p. 176.

³²⁶ **Ibidem**.

³²⁷ Idem, **Supt trei regi**, p. 246.

³²⁸ **Ibidem**; idem, **Memorii**, vol. I, p. 290.

³²⁹ **Ibidem**, p. 49.

³³⁰ **Ibidem**.

³³¹ **Ibidem**, p. 158.

³³² Iorga făcea referire la cazul doamnei Crețuleanu care, încercând să-și redobândească locuința, fusese împiedicată de soldații germani. **Ibidem**, p. 56.

de faptul că ele, ca bunuri, satisfăceau trebuințele umane zilnice, în ele, „am închis o parte din sufletul nostru pentru că acest suflet nu e întreg fără ele”³³³. Din această cauză, fiecărui proprietar al acestor averi, „i se strânge inima la ideea că nu le va mai revedea niciodată”, deoarece în ele era depozitată o parte „din esența noastră morală”³³⁴.

În executarea acțiunilor de confiscare a bunurilor de tot felul erau implicați soldații și ofițerii germani. Marele istoric prezenta situația subofițerului german Schmidt care fusese degradat și condamnat la trei ani de închisoare pentru că refuzase să fure pentru ofițeri. Socialist ca orientare politică, subofițerul german îi îndemna pe români să nu se lase prădați la ordinul împăratului german³³⁵.

Autoritățile de ocupație germane intensificau campania „jocului de-a revoluția”, de instigare a țăranilor contra marilor proprietari, dar și a populației, împotriva guvernului de coaliție Brătianu-Take Ionescu³³⁶.

În București, Calea Victoriei era plină de străini și străine „împodobite cu tot ce amănții lor militari au putut fura din garderobe”³³⁷.

³³³ Idem, **Războiul nostru în note zilnice**, vol. III, p. 302.

³³⁴ **Ibidem**.

³³⁵ **Ibidem**, p. 56.

³³⁶ **Ibidem**, p. 158.

³³⁷ Societatea bucureșteană i-a fost prezentată istoricului de Constantin Băicoianu care își petrecuse concediul de două săptămâni acolo și unde i se ceruse de către autorități „să cugete ce vrea dar să nu vorbească nimic”. **Ibidem**, p. 220.